

## Új adatok a Komáromi Csipkés-Biblia történetéhez (1715–1719)\*

A tiszántúli református egyházkerület 1665–1670 körül úgy döntött, hogy a korábbi, Károlyi Gáspár-féle bibliafordítás hibáit ki kell javítani és a fordítást a héber és a görög eredeti szöveg felhasználásával jobbá kell tenni. A munkára többek között Komáromi Csipkés György, a debreceni református kollégium tanára kapott megbízást, aki korábban Utrechtben a keleti nyelveket tanulmányozta, köztük is leginkább a hébert. Bár Komáromi héber és görög nyelvű eredeti szövegeket is felhasználó, így a korábbiaknál lényegesen jobb fordítása már 1675-ben, a tervezett kötet címlapjának metszete pedig 1685-ben elkészült, a megjelenés még hosszú éveket váratott magára.

Bár a Rákóczi-szabadságharc viharos évei (a Debrecent ért többszöri labandulás miatt) nyilván nem kedveztek a szándék megvalósításának, a város vezetői 1705 körül tettek már egy sikertelen kísérletet arra, hogy a Bibliát Hollandiában nyomtassák ki, ez viszont akkor részben amiatt hiúsult meg, hogy a munkálatok költségeinek fedezetét a turbulens hazai helyzet miatt nem lehetett biztonságosan kijuttatni.<sup>1</sup> A város nem sokkal a szatmári béke megkötése után is foglalkozott az üggyel, ugyanis Brewer János lőcsei nyomdásznak 300 magyar forintot adott „a Magyar Bibliához való papirosnak szerzésére”.<sup>2</sup> Sajnos nem tudni, mi lett az ügylet eredménye, de bizonyára sikertelen maradt, mivel Debrecen az ezt követő években – belátva, hogy a város nyomdája nem tudja a mű kinyomtatását vállalni – most már véglegesen úgy döntött, hogy a Bibliát Hollandiában készítteti el. A kinti munkálatok 1716 második felében kezdődhettek, az elkészült példányok első szállítmánya 1719 elején érkezett a lengyel–magyar határra, ott viszont a Szepesi Kamara – a szállítmányt csempészárúnak minősítve – elkobozta. Végül soron ennek tudható be, hogy néhányszor tíz példányt leszámítva, melyeket Debrecen képviselői mentettek ki, a szállítmány kötetei sohasem érkeztek meg a városba.<sup>3</sup>

---

\* Köszönet Sylvia Compaan-Vermettennek (Leiden), V. Ecsedy Juditnak (Budapest), Paul Hoftijzernek (Leiden), Keserő Gizellának (Szeged), Lesley Monfilsnek (Amszterdam), André van Noortnak (Leiden), Oláh Róbertnek (Debrecen), Pázmándi Ágnesnek (Budapest), Timár Gabriellának (Budapest) és Jos van Waterschootnak (Amszterdam) segítségükért. Külön köszönet Henry Kammernek (Ouwerkerk) a holland szövegek értelmezésében nyújtott támogatásáért, valamint Latzkovits Miklósnak (Szeged) a latin szövegek átírásában, interpretálásában nyújtott segítségéért, továbbá a szövegek és a regeszták alapos egybevetéséért.

<sup>1</sup> LAMPE, 1728, 736–737.

<sup>2</sup> Lásd Brewer János Lőcsén, 1711. augusztus 23-án kelt elismervényét az összeg átvételéről. MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084.

<sup>3</sup> A fordítóra, a mű és a debreceni városi nyomda történetére lásd többek között FÖLDVÁRY, 1891; CSÜRÖS, 1911, 171–177, 320–321, 339–340; SZIMONIDESZ, 1945; MÁRKUS, 1990; FEKETE, 2008; FORGÓ, 2017.

A debreceni professzor nyomán Komáromi Csipkés-, illetve másképp „debreceni” Bibliának<sup>4</sup> nevezett mű külföldi kiadási körülményeiről egészen a közelmúltig nem állt rendelkezésünkre adat. 2008-ban Margócsy Dániel közölt ezzel kapcsolatos új adatokat a leideni Luchtmans könyvkiadó és -kereskedő cég levéltárából,<sup>5</sup> amelyet ma az Amszterdami Egyetemi Könyvtár Különgyűjteményeiben<sup>6</sup> őriznek. Margócsy Samuel Luchtmansnak (1685–1757), a dinasztia második tagjának Debrecen számára 1713-ban készített első költségtervezetét, a mű elkészítésének vállalási feltételeit és a könyvkereskedő azon válaszait közölte, melyeket a Debrecennel szerződött szállító, Alexander Ross kérdéseire adott.<sup>7</sup> Ross, aki szerződése szerint fix árért vállalta a megbízást – és így érthetően nem akarta túllépni a költségkeretet – a szerinte magas vállalási árakkal kapcsolatban tett észrevételeket, illetve a készülőfélben levő mű terjedelme növekedésének okait firtatta.<sup>8</sup> A Margócsy által közölt dokumentumok közös jellemzője, hogy valamennyi másolatban maradt fenn.<sup>9</sup>

A Luchtmans-levéltár azon ritka holland kiadói archívumok közé tartozik, amely szinte teljes egészében fennmaradt, betekintést nyújtva egy holland könyvkiadó család több nemzedékének tevékenységébe. Az egykori könyvkiadó cég mai jogutóda a szintén leideni székhelyű és az itthoni közönség előtt is ismert Brill Kiadó (Uitgeverij Brill), mely 2008-ban ünnepelte fennállásának 325. évfordulóját, beleértve abba a Luchtmans könyvkiadó dinasztia tevékenységét is.<sup>10</sup>

A levéltár értelemszerűen nemcsak másolatban fennmaradt, hanem eredeti dokumentumokat is őriz. Az alapvető fontosságú levelezésen kívül fennmaradt a cég könyveleléseinek nagy része, az egyes ügyfelek rendeléseit és fizetéseit nyilvántartó számadáskönyvek és tárgy szerint rendezett irategyüttesek is.<sup>11</sup> Egy ilyen pallium őrzött meg az utókor számára a Komáromi Csipkés-Biblia kiadásával kapcsolatos további, részben fogalmazvány formájában megőrződött, részben eredeti iratokat is, melyek közül egyik sem szerepel a fenti közleményben másolatból kiadottak között.<sup>12</sup>

---

<sup>4</sup> Hasonmás kiadása: KOMÁROMI CSIPKÉS, 2000.

<sup>5</sup> MARGÓCSY, 2008.

<sup>6</sup> Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Archief van de firma Luchtmans (a továbbiakban: UBA, BC, AFL).

<sup>7</sup> Az ügylet különös jellegzetessége volt, hogy Debrecen városa – nyilván azért, mert nem voltak ilyen jellegű kapcsolatai – nem közvetlenül a holland kiadóval, hanem egy holland (pénzügyi) kapcsolatokkal is rendelkező és szállítással is foglalkozó kereskedővel kötött szerződést és bízott meg az ügylettel járó pénzügyek lebonyolításával és az elkészült magyar bibliák hazaszállításával, figyelembe véve a korábbi hollandiai nyomtatásra tett sikertelen kísérlet során szerzett rossz tapasztalatokat is.

<sup>8</sup> MARGÓCSY, 2008, 20–26.

<sup>9</sup> Lelőhelyük: UBA, BC, AFL, inv. nr. 693, ff. 15–17.

<sup>10</sup> A kiadó történetére lásd VEEN, 2008/1.; VEEN, 2008/2.

<sup>11</sup> A levéltár részletes ismertetését lásd EEGHEN, V/1. 131–171. A levéltár új és a korábbinál jóval részletesebb katalógusa (Inventaris van het archief van de firma Luchtmans 1697–1848) 2016-ban készült el, és az interneten is hozzáférhető: <http://dpc.uba.uva.nl/inventarissen/ubainv354> (Jos van Waterschoot szíves közlése).

<sup>12</sup> UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

Ezek az iratok számos ponton kiegészítik a korábban megjelenteket (idetartoznak Luchtmans további, Ross megjegyzéseire küldött levelei), de vannak olyanok is, amelyek teljesen új adatokat tartalmaznak a mű kiadásainak körülményeire, a korrektúra elvégzése céljából Debrecen városa által kiküldött személyek,<sup>13</sup> Miskolczy Ferenc, a város nyomdásza és Szilágyi Tönkö István debreceni diák kinti tevékenységére, illetve a leideni könyvkereskedő és Debrecen kapcsolatára vonatkozóan. A dokumentumokban található adatok alapján célszerűnek tűnt a kutatást kiterjeszteni és azokat hazai, illetve más hollandiai könyv- és levéltárak adataival is szembevetni. A kutatás eredményeiből e helyütt a Biblia elkészítésére kötött szerződés időpontja (1715) és a kész kötetek első szállítmányáról összeállított jegyzék elkészülte (1719) közötti időszak iratait teszem közzé, melyek eddigi ismereteinket számos új adattal bővítik, illetve a szakirodalomban közkézen forgó jó néhány állítást pontosítanak vagy cáfolnak meg.

Az egyik legfontosabb ilyen kérdés a monumentális, mintegy 1500 oldalas mű finanszírozásának módja. A korábbi forrásközlés adós maradt azon kérdés megválaszolásával, hogy ki volt „Andries Des Obrij”, illetve kik voltak a „Des Obrij urak”, Luchtmans ott közölt leveleinek<sup>14</sup> címzettje(i). Már az ottani iratokból is kitűnt, hogy a könyvkiadó nem volt közvetlen kapcsolatban Rosszal, ezért a „Des Obrij-ak” az utóbbi és Luchtmans között valamilyen közvetítő szerepet tölthettek be.<sup>15</sup> A könyvkiadó itt közölt két, szintén a „Des Obrij-aknak” címzett leveléből, melyben a munkálatok előrehaladtával az őt megillető, következő részletet kéri, az is kiderül, hogy a Ross által átutalt összegeket ők továbbbítták Luchtmansnak.<sup>16</sup> Ugyancsak ők voltak azon összegek kifizetői is, amelyeket a Debrecen és Ross közötti szerződés értelmében Ross utalt át a város által kiküldött magyar korrektorok költségeire.<sup>17</sup> A Desobry (Desobrij) fivérek szerepe akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy Andries (André) Desobry, más, szintén francia származású személyekkel együtt Amszterdamban pénzbefektetéssel, pénzkezeléssel kapcsolatos tevékenységet folytatott,<sup>18</sup> testvére, Jacques pedig kereskedőként működött ugyanott.<sup>19</sup> Rosszal nyilván úgy kerültek kapcsolatba, hogy Ross Hollandiából már korábban is szállított árukat Lengyelországba, illetve onnan tovább Magyarországra,<sup>20</sup> így a pénzmozgások megkönnyítésére célszerű volt egy pénzügyekkel foglalkozó céget igénybe venni.

A sok szereplő – mint az itt közzétett iratok mutatják – eléggé vontatottá tette az ügymenetet, nem beszélve arról, hogy – mivel nem voltak közvetlen kapcsolatban –

<sup>13</sup> Luchtmans a Biblia elkészítését már első, 1713-ban készült tervezete szerint is csak úgy vállalta, ha Debrecen saját költségére korrektorokat küld Leidenbe (vö. MARGÓCSY, 2008, 20, 23.), így ez a kitétel a Debrecen és Ross között 1715 végén létrejött szerződésbe is bekerült. Lásd az 1. sz. irat 6. pontját.

<sup>14</sup> MARGÓCSY, 2008, 21, 22, 25.

<sup>15</sup> A Des Obrij-akat az említett két jubileumi kiadvány szerzőinek sem sikerült azonosítaniuk: azt feltételezték, hogy a magyar protestánsok képviselője lehetett. Vö. VEEN, 2008/1, 25; VEEN, 2008/2, 25.

<sup>16</sup> Lásd a 3. és 5. sz. iratokat.

<sup>17</sup> Ezekre lásd ZOLTAI, 1906.

<sup>18</sup> WILSON, 1941, 105.

<sup>19</sup> SAA, NA, ASD, inv. nr. 10696, 170. sz. irat.

<sup>20</sup> Ross és Debrecen is nyilván ennek köszönhetően került kapcsolatba.

Luchtmans Ross közléseiről közvetve, a Desobry fivérektől értesült.<sup>21</sup> E konstrukció merőben eltér a néhány évtizeddel korábban Amszterdamban megjelentetni kívánt „erdélyi” Biblia finanszírozásának módjától: annál Teleki Mihály rendelkezése alapján nagyszabeni görög kereskedők juttatták ki előre a teljes összeget, azzal a céllal, hogy a mű kinyomtatásának megszervezésére kiküldött Kolosvári István nagyenyedi professzor közvetlen rendelkezésére álljon, és a felmerülő költségeket a helyszínen tudja kifizetni.<sup>22</sup> Az előbbi különbséggel szemben azonosság viszont, hogy miután a kijuttatott és „amstelodami pénz”-ként elhíresült összegből, mely a Tótfalusi Kis Miklós saját kezdeményezésére és költségén kiadott úgynevezett Aranyos Biblia miatt feleslegessé vált és befektették,<sup>23</sup> a kezelésével megbízott Willem Anslaar amszterdami lelkésztől több kint járt erdélyi diák vett fel pénzt.<sup>24</sup>

Az újonnan előkerült dokumentumok arra is fényt vetnek, hogy Alexander Ross (alias Ross Sándor, ahogy a debreceni városi tanács jegyzőkönyveiben emlegetik)<sup>25</sup> a szakirodalomban eddig általánosan elterjedt állásponttal szemben *nem* eperjesi, hanem Danzigban<sup>26</sup> lakó kereskedő volt.<sup>27</sup> Cégében fiai is érdekeltek voltak, amire jellemző adalék, hogy az apa már 1710-ben védelmet kért egyikük számára II. Ágost lengyel királytól arra az esetre, ha az áruit Magyarországra vagy egyéb helyekre szállítja.<sup>28</sup> Rosst és fiai a szakirodalom azért gondolhatta eperjesinek, mert a Debrecen és a cég között létrejött szerződés szerint esedékes második (1716. január 28-i) részletet, majd a további részösszegeket ő, illetve fia Eperjesen vették fel.<sup>29</sup> Ross ráadásul nem is volt magyar, tekintve hogy Skóciából származott, és szülőföldjén „the Polander Ross” volt a beceneve.<sup>30</sup>

A mű kiadásának körülményei és a munkálatok befejezésének időpontja régóta foglalkoztatja az itthoni közvéleményt. A Margócsy által közölt, másolatban fennmaradt iratokból megállapítható, hogy Luchtmans 1713-ban elkészült költségtervezete eredetileg négyezer, illetve hatezer példányra tartalmazott árajánlatot, és négyezer példány esetében az akkoriban leginkább szokásos három kötésfajta egyenlő arányban elosztva (a kötetést is tartalmazó) összkölségként 6791 gulddal és 3 stuiverrel számolt.<sup>31</sup> Az 1715-ben Debrecen és Ross között létrejött szerződés végül négyezer Biblia elkészítését tartalmazta a következő megoszlásban: kétszáz aranyozott kötésű, ezernyolcszáz úgynevezett francia (borjúbőr) kötésű és kétezer pergamenkötésű darab.<sup>32</sup> A szakirodalom –

<sup>21</sup> MARGÓCSY, 2008, 21, 23, 25, 26. Lásd még a 3. és 5. sz. iratokat is.

<sup>22</sup> JAKÓ, 1974, 296–297.

<sup>23</sup> Lásd erre BUJTÁS, 2010.

<sup>24</sup> MNL OL, P 658, 11. cs.

<sup>25</sup> ZOLTAI, 1906, 263.

<sup>26</sup> Danzig (ma: Gdańsk, PL).

<sup>27</sup> Rosst a Debrecen által kiküldött két korrektor, Debrecen nyomdásza, Miskolczi Csulyak Ferenc és Szilágyi T. István 1716. június 17-án danzigi házában kereste fel. Lásd a 10. sz. iratot.

<sup>28</sup> DOBSON, 2009, 139.

<sup>29</sup> Lásd a 2. és 19. sz. iratokat.

<sup>30</sup> WATSON, 1904, 53.

<sup>31</sup> MARGÓCSY, 2008, 21, 24.

<sup>32</sup> Lásd az 1. sz. irat 2. pontját.

feltehetőleg Miskolczi naplójának azon bejegyzéséből kiindulva – miszerint „A Sz(ent) B(iblia) volt Nro. 4200”,<sup>33</sup> tudott arról is, hogy Debrecen utólag még kétszáz darabot rendelt.<sup>34</sup> Mostanáig viszont a tényleges gyártási költségek nem, csak a Debrecen által az évek során Rosznak kifizetett, a szállítási költségeket is tartalmazó súlyos összegek voltak ismertek.<sup>35</sup>

Az újonnan előkerült dokumentumok egyike, melyben már szó esik az utólag rendelt plusz kétszáz darabról is, közelebb visz annak megbecsüléséhez, hogy mennyi lehetett a mű teljes előállítási költsége. Luchtmans 1717 júliusában, amikor eljutottak Ezékiel könyvéig (az 57. ívig), úgy kalkulált, hogy a teljes mű – a végére nyomtatott hangjegyes és verses zsoltárok nélkül – 86 ívet fog kitenni, és az összköltséget 10 201 gulden 8 stuiverre becsülte.<sup>36</sup> Figyelembe véve, hogy a mű végleges terjedelme 93 ív lett,<sup>37</sup> a végleges költség – Luchtmans kalkulációjának logikáját követve – 10 845 gulden és 8 stuivert tehetett ki.<sup>38</sup>

Már a korábban közölt iratokból is kitűnt: Ross nehezményezte, hogy a kötet terjedelme az eredetileg becsült 60 ív helyett 1717 őszére 88 ívre nőtt.<sup>39</sup> Az itt megjelenő dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a terjedelem Debrecen városának azon kifejezett kérése miatt lett nagyobb, hogy az egyes bibliai könyvek részeit összefoglaló szövegek és a párhuzamos bibliai helyekre való utalások a *lapszélre* kerüljenek,<sup>40</sup> ellentétben Luchtmans javaslatával, aki az előbbieket – a jobb helykihasználás érdekében – a *fejezetek elé*, illetve az *oldalak alá* kívánta elhelyezni, a holland bibliákban alkalmazott gyakorlathoz hasonlóan. A danzigi kereskedő ráadásul annak ellenére kifogásolta a terjedelem bővülését, hogy a Hollandiába tartó két korrektor 1716 júniusában danzigi házában aláírta vele Debrecen arra vonatkozó utasítását, hogy a művet az általuk kijuttatott kézirat szerint – melyben az említett kiegészítő szövegek a lapszálon voltak – kell kinyomtatni. A vita elmérgesedését mutatja az a két, szintén ismeretlen közjegyzői okirat is, melyekben részben a magyar korrektorok, részben a holland nyomda dolgozói

<sup>33</sup> DRKN, MFN, R 684, f. 190v. (E mondat a Biblia előállítására vonatkozó egyetlen bekezdés utolsó mondata. Az idézet teljes szövegét lásd a bevezető későbbi részében.)

<sup>34</sup> Szűcs, 1871, III, 779 (a forrás megnevezése nélkül).

<sup>35</sup> Ezekre lásd Zoltai, 1906.

<sup>36</sup> Lásd a 3. sz. iratot.

<sup>37</sup> Margócsy, 2008, 23, 26.

<sup>38</sup> Luchtmans 1717. július 12-i levelében (lásd a 3. sz. iratot) egy ívre (szedési és nyomtatási költségként) 92 gulden számolt fel. Mivel a levél időpontjában a mű terjedelmét 86 ívre becsülte, a végleges terjedelem viszont 93 ív lett, a júliusban megadott összeghez még  $7 \times 92$ , vagyis 644 gulden kell hozzáadni, így lesz a végösszeg 10 201 gulden 8 stuiver + 644 gulden = 10 845 gulden 8 stuiver.

<sup>39</sup> Margócsy, 2008, 23, 25.

<sup>40</sup> Debrecen kívánságának hátterében részben a magyar protestáns biblia-kiadási hagyományok álltak: a szövegre vonatkozó magyarázatok és párhuzamos bibliai helyekre való utalások már a Vizsolyi Bibliában (1591) is a lapszéléken voltak. A „debreceni” biblia formai újítása, hogy a bibliai könyvek rövid tartalmi összefoglalóit (summák) szintén a lapszélre helyezte, ellentétben a korábbi kiadásokkal, melyekben a summák mindig a fejezet elején, a szöveget megelőzve szerepeltek. Nem tudni, hogy Komáromi Csipkés honnan vette az ötletet, és azt sem, hogy Debrecen miért ragaszkodott a hagyományoktól eltérő újítás-hoz annak ellenére, hogy tudatában volt: ez a költségek növekedésével fog járni.

tanúsítják: a terjedelem Debrecen határozott kívánságának teljesítése miatt növekedett, illetve a város megmásíthatatlan kívánságáról Rosznak is tudomása volt.<sup>41</sup> A fejlemények fényében Luchtmans láthatóan megelégedte, hogy miközben az ő eredeti (helykímélő) megoldását a debreceniek elvetették, az utóbbiak kérésének teljesítéséből adódó terjedelem- és költségnövekedés miatt Rosznál folyamatosan neki kellett védekeznie, illetve azokat indokolnia, ezért szánta el magát arra, hogy a tényeket – a magyar korrektorkat is bevonva – közjegyzői okiratokban rögzítteti.

A kötettel kapcsolatos szakirodalomban sokáig az volt az általánosan elfogadott álláspont, hogy a kötet Campegius Vitringánál készült Leidenben,<sup>42</sup> de volt olyan is, aki a leideni Elzevier nyomdába helyezte a kötet munkálatait.<sup>43</sup> Luchtmans neve csak Margócsy közleménye révén került előtérbe, azt a látszatot keltve, hogy a mű Luchtmansnál készült.<sup>44</sup> Miskolczi napilójának egy adata és itt közölt két dokumentum<sup>45</sup> is azt mutatja, hogy ez is csak részben igaz. Mivel Luchtmans korai éveiben nem nyomdászként, hanem könyvkiadóként és -kereskedőként működött, így a Biblia nyomtatása idején nem volt saját nyomdája, ezért a művek nyomtatását, köttetését alvállalkozóknak adta ki,<sup>46</sup> de mint a Komáromi Csipkés-Biblia esete is mutatja, az egyes megbízásokat ténylegesen ő vállalta és a költségvetést is ő készítette el. Bár a szakirodalom már többször is idézte a Miskolczi naplójában előforduló és a Biblia leideni munkálataira vonatkozó egyetlen mondatot: „Anno 1716. Die 9. Martij. T(iszteletes) nemes Debreczeni Bíró Ur(am) és az egész Tanács akarattjából indúltam Hollandiára a’ Sz(ent) Bibliának kinyomattatására Tönkö Szilágyi István Urammal, és Lugdunumban a’ Luchtmans Samuel Ur(am) officinájában kinyomtatvatván (apud Viduam Boxianam) tisztességesen, érkeztem haza Debreczenben szerelmes cselédeimhez Anno 1718. die 4 Januarij. A Sz(ent) B(iblia) vólt Nro. 4200<sup>47</sup> – a benne foglaltak jelentőségére nem figyelt fel.

Miskolczi közlése szerint a Bibliát Luchtmansnál nyomtatták, de hozzáteszi még: *apud viduam Boxianam*. A városban valóban működött egy Boxe nevű nyomdász,<sup>48</sup> Anna Smeltzing (Schmeltzing), Huybert van de Boxe leideni nyomdász özvegye, aki

---

<sup>41</sup> Lásd a 9. és 10. sz. iratokat.

<sup>42</sup> Ez azért nem volt lehetséges, mert id. Campegius Vitringa (1659–1722) nem nyomdász, hanem 1680-tól a teológia professzora volt *Franekerben*.

<sup>43</sup> MÁRKUS, 1990, Samenvatting, 2. – Erre azért sem kerülhetett sor, mert az Elsevier család utolsó leideni tagja, Abraham csak 1712-ig működött Leidenben.

<sup>44</sup> További kutatásokra van szükség annak megállapítására, hogy a városban működő egyéb műhelyek mellett miért pont a Luchtmansra esett a választás. Bár 1715-ben Leidenben összesen 35 könyvkereskedő fizetett adót, ezek közül azonban Luchtmanson kívül csak három (Pieter van de Aa, Daniel van Dalen és Anthony de la Font) rendelkezett Luchtmanséhoz hasonló kapacitással (vö. EEGHEN, V/1, 132; idézi: VEEN, 2008/3, 22).

<sup>45</sup> Lásd a 9. és 17. sz. iratokat.

<sup>46</sup> Volt ugyan egy üzlettársával közösen működtetett, kizárólag holland bibliák sztereotípiás nyomólapjainak előállítására szolgáló műhelye, de az 1716-ban bezárt, saját nyomdával csak 1720-tól rendelkezett. Vö. VEEN, 2008/3, 20.

<sup>47</sup> DRKN, MFN, R 684, f. 190r–v. Idézik: ZOLTAI, 1906, 263; CSÜRÖS, 1911, 175–176; FEKETE, 2008, 441.

<sup>48</sup> A nyomdászok szerepére a korabeli holland könyvkereskedelemben: HOFTIJZER, 2001.

1709-ben elhunyt férjétől vette át és vezette a céget 1720-ban bekövetkezett haláláig.<sup>49</sup> Mivel egyrészt az itt közölt egyik közjegyzői okiratban<sup>50</sup> szereplő négy holland betűszedő közül egy bizonyíthatóan már a férj műhelyében is dolgozott,<sup>51</sup> egy másikról pedig arra van adat, hogy özv. Boxéné mostohalánya, a szintén nyomdászként működő Diwertje műhelyében működött,<sup>52</sup> így kettejükről joggal feltételezhető, hogy a közbeső időt özv. Boxéné műhelyében töltötték,<sup>53</sup> másrészt Miskolczi hazatérte utáni első levelében Boxe asszonyt (Dominam Boxianam) és szeretteit és az egész nyomdász-műhelyt (universa officina typographica) üdvözli, alappal valószínűsíthetjük, hogy a Biblia nyomdai munkálatai Luchtmans eszmei és szakmai irányításával<sup>54</sup> folytak ugyan, de ténylegesen özv. Boxéné nyomdájában zajlottak,<sup>55</sup> és a másik két említett szedő is a nyomdásznő alkalmazottja volt.

A korábbi szakirodalomban élénk vita folyt arról, hogy a mű mikor készült el ténylegesen. Egyesek az 1717-es, mások a 1718-as év mellett érveltek, sőt voltak olyanok is, akik 1719-re tették a mű elkészülését, miközben nem vontak éles határt a nyomtatással, illetve a kötetéssel kapcsolatos munkálatok között.<sup>56</sup> A kronológia megállapítására és a két munkaszakasz szétválasztására legutóbb Fekete Csaba tett kísérletet. Szerinte „az 1717. esztendő derekán, legkésőbb karácsonya előtt a Biblia nyomtatását be kellett fejezniük. Lehetséges, hogy megtörtént ez már hónapokkal azelőtt. Természetesen az is lehetséges, hogy az összes példány kötetésére nem volt elég emberük és idejük 1717-ben, így elhúzódhatott a 4200 példányból több száznak a bekötése”.<sup>57</sup>

Az itt közölt iratok e téren is pontosítják ismereteinket. Mint láttuk, a szedés-nyomtatásban 1717 júliusában jutottak el Ezékiel könyvéig (a 57. ív), és miután végeztek a nyomtatással, az év novemberében elkészült az a három mintapéldány,<sup>58</sup> melyeket Miskolczi hozott haza magával<sup>59</sup> abból a célból, hogy Debrecen eldöntse, melyik kötémódot kéri. Mivel az erre vonatkozó döntés csak 1718 januárjának elején született

<sup>49</sup> Tevékenységére lásd GOINGA, 2005, 21.

<sup>50</sup> Lásd a 9. sz. iratot.

<sup>51</sup> Niklaas Lans 1700-tól 4 évig Huybert van de Boxe nyomdájában tanulta a mesterséget (vö. ELO, ABG, inv. 83b, f. 17, 45) (Paul Hofijzer szíves közlése). Mivel 1726-ban Van der Boxe lánya, Diwertje nyomdájában találjuk (vö. GOINGA, 2005, 22), joggal feltételezhető, hogy az okirat kiállításának időpontjában Van der Boxe özvegyének műhelyében dolgozott.

<sup>52</sup> Andreas Willaertról 1726-ban jegyezték fel, hogy Van der Boxe lánya, Diwertje műhelyében működött. GOINGA, 2005, 22.

<sup>53</sup> Sajnos a leideni könyvkereskedők céhének az egyes nyomdászoknál foglalkoztatott szolgákra, inasokra és mesterekre vonatkozó feljegyzései korántsem teljesek.

<sup>54</sup> Luchtmans apja, a cégalapító Jordaen Luchtmans (1652–1708) halála után vette át a cég vezetését. Kiadói tevékenységének fő vonulatát tudományos művek képviselik.

<sup>55</sup> Jelenleg nincs adatunk arra, hogy a kötetést ugyanebben vagy más műhelyben végezték-e.

<sup>56</sup> Áttekintését lásd FEKETE, 2008, 439–440. Legújabbán lásd FORGÓ, 2017, 154.

<sup>57</sup> FEKETE, 2008, 442.

<sup>58</sup> Lásd a 12. sz. iratot.

<sup>59</sup> Lásd a 16. sz. iratot.

meg,<sup>60</sup> így Luchtman a kötetésre vonatkozó utasítást csak ezután adhatta ki, ezért a mű 1718-ban készült el teljesen.

A kötés folyamatának a nagy példányszám miatt nyilvánvalóan több hónapot kellett igénybe vennie: ezt igazolják a hazaszállítással kapcsolatos, jelenleg rendelkezésre álló adatok is. Az első szállítmány 1718 októberének végén már Lengyelországban volt,<sup>61</sup> Ross fia ugyanis kifizette a szállítmány után ott esedékes illeteket,<sup>62</sup> 1719 elején pedig fia Debrecenben átadta a 12 ládában összesen 2915 Bibliát tartalmazó szállítmány jegyzékét<sup>63</sup> és felvette a céget illető esedékes részösszeget.<sup>64</sup> Arra viszont jelenleg nincs adatunk, hogy a második szállítmányt, amely még 1285 Bibliát tartalmazott,<sup>65</sup> pontosan mikor indították útnak Hollandiából és mikor érkezett Danzigba,<sup>66</sup> mint ahogy arról sem: volt-e később komoly szándék a Zsoltárok külön kötetben való kiadására,<sup>67</sup> és töréntek-e ezen a téren tényleges lépések.

Az újonnan előkerült dokumentumok az előbbieken kívül arra vonatkozóan is új adatokat tartalmaznak, hogy az eddig ismert két korrektor, Miskolczi és Szilágyi mellett, valamilyen formában még Leidenben tanuló két debreceni magyar diák, *Kátai György* és *Komáromi Mihály* is részt vett a szöveg ellenőrzésének folyamatában. Míg Miskolcziék már 1716 júniusában Leidenben voltak,<sup>68</sup> addig Kátaiék csak később érkezhettek, mivel csak az év decemberében iratkoztak be, ennek ellenére egy szállásadónál laktak,<sup>69</sup> és 1717 folyamán is jórészt ez volt a helyzet.<sup>70</sup> A munkálatokban való valamilyen fokú érintettségükre utal az is, hogy a Biblia terjedelmének növekedését

<sup>60</sup> Lásd uo.

<sup>61</sup> SZIMONIDESZ, 1940, 239; MÁRKUS, 1990, 174; FEKETE, 2008, 440. (Az utóbbi helyen hivatkozott két cikkben [SZÉLL, 1890; MONOK, 2003] ez az adat nem szerepel, valószínű forrása Márkus említett munkája.)

<sup>62</sup> SZIMONIDESZ, 1945, 69. (A szerző az irat lelőhelyeként a Helytartótanács levéltárát adta meg, az azonban a Magyar Kancellária Levéltárában található: MNL OL, A 93, no. 42.) A Varsóban kelt iratokból kiderül, hogy egyéb szövetárúk mellett a szállítmány része volt 12, az „Ó- és Újszövetséget” tartalmazó láda is. A szövegek érdekes módon csak annyit tartalmaznak, hogy az árukat Lengyelországon kívülre szállítják, és arról sem tesznek említést, hogy az „Ó- és Újszövetség” magyar nyelvű. (Köszönet Keserű Gizellának a lengyel betétszövegek fordításáért.)

<sup>63</sup> Lásd a 18. sz. iratot.

<sup>64</sup> Lásd a 19. sz. iratot.

<sup>65</sup> Ebből 820 darab francia kötésű, 265 pergamenkötésű volt és ott volt mellettük az utólag rendelt plusz 200 darab is. FÖLDVÁRY, 1891. 515. Az utóbbiak szintén pergamenkötéssel voltak ellátva. Lásd a 3. sz. iratot. (A levélben található kimutatásban Luchtman 2200 fehér pergamenkötésű kötettel számolt, tehát már figyelembe vette az utólag rendelt 200 darabot.)

<sup>66</sup> Mint ismert, e második szállítmány évtizedekig Danzigban vesztegelt, és csak 1789-ben érkezett meg Debrecenbe. ZOLTAI, 1906, 314.

<sup>67</sup> Luchtman 1713-as tervezete még számolt ezzel a lehetőséggel. MARGÓCSY, 2008, 21, 24.

<sup>68</sup> DÚZS, 1885.

<sup>69</sup> A leideni egyetem anyakönyvének vonatkozó kötete (Volumina inscriptorum, 1697–1727) adatai szerint beiratkozáskor mind a négy debreceni diák a Choorstegen lakó Rambonnet asszonyt adta meg szállásadójaként. Vö. UL, ASF, inv. nr. 13. (Sylvia Compaan-Vermetten szíves közlése.)

<sup>70</sup> A diákok 1717 júniusában elköltöztek: Miskolczi június 16-tól Martinus Hellebrandnál lakott, Komáromi és Szilágyi június 28-tól özv. Langeracknéhez költözött, ahová később Miskolczi is követte őket (vö. BOZZAY, 2009, 103.). Mivel 1718-ból arra van adat, hogy Kátai akkor Langeracknénél lakott, feltételez-



előidézõ okok közjegyzõi okiratba való foglalásánál Luchtmans Miskolczin és Szilágyin kívül õket is felkéri, hogy az abban foglaltakat tanúsítsák.<sup>71</sup>

Az itt bemutatott iratok adalékkal szolgálnak arra is, hogy míg Luchtmans Rosssal csak közvetett kapcsolatban állt, Debrecennel – a kimenõ korrektoroknak, majd a többieknél korábban hazatérõ Miskolczinak köszönhetően – egy ideig közvetlen kapcsolatban volt: Miskolczi és Szilágyi személyesen vitték ki a szedés és nyomtatás alapjául szolgáló kéziratot, Miskolczi terjesztette a debreceni városi tanács elé Luchtmans helykímélõ javaslatát, õ tolmácsolta annak elutasítását, és õ hozta haza a kötetés megkezdése előtt a leideni könyvkereskedõ által e célból küldött mintapéldányokat. Az eseménysor végén pedig Komáromi Csipkés György debreceni fõbíró, a fordítást készítõ tudós debreceni tanár fia szintén közvetlenül Luchtmanssal tudatta, hogy a három kötésmintha közül melyiket kívánják.

Végül Miskolczi hazatérte után Luchtmansnak írt levele<sup>72</sup> arról tanúskodik, hogy azok a nyomok, amelyek eddig Hollandiában járt peregrinusaink természettudományos és fizikai kísérleti eszközök iránti érdeklõdésére utaltak,<sup>73</sup> egyre kevésbé tekinthetõk elszigetelt jelenségnek, fõleg ha figyelembe vesszük, hogy Miskolczi *nyomdász*ként mutatott kíváncsiságot ezek iránt.<sup>74</sup>

## Források

### 1.

#### Debrecen város és Alexander Ross szerzõdése a Biblia nyomtatására és Magyarországra szállítására

(Debrecen, 1715. december 23.)

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

*A szerzõdés az alábbi feltételekkel jött létre: 1. A megrendelõ négyezer Ó- és Újszövetséget tartalmazó Bibliát kíván az átadott kézirat alapján, fehér és tiszta papíron, a mű szent jellegének megfelelõ betûkkel. 2. Közülük kétszázat aranyozott kötéssel kell ellátni, ezernyolcszázat francia kötéssel, kétezret pedig egyszerû fehér pergamenkötéssel aranyozás nélkül. 3. A köteteket Alexander Ross úr szállítja saját költségén a lengyelországi Dukláig, onnan a város költségén kell tovább szállítani darabonként három rajnai forintért. Elõször, ha ez lehetséges, kétezer példányt, vagy amennyit megfelelõ módon le lehet szállítani.*

---

hetjük, hogy Rambonnet asszonytól a többiekkel együtt költözött át ez elõbbihez. Vö. UL, ASF, inv. nr. 87. (Sylvia Compaan-Vermetten szíves közlése.)

<sup>71</sup> Lásd a 9. sz. iratot.

<sup>72</sup> Lásd a 17. sz. iratot.

<sup>73</sup> TREE, 1981, 89; BOZZAY, 2009, 31, 177–178.

<sup>74</sup> Lásd a 17. sz. iratot.

*Az oda való átszállítás tervezett időpontját a városnak időben tudomására kell hozni. 4. Ha a Dukláig tartó úton a kötetek kárt szenvednek, akkor az nem róható a város terhére, hanem minden szerencsétlen következmény Alexander Ross urat és örököseit terheli. 5. A város az előzetes szerződés szerint előlegként ezennel átadott Alexander Ross úrnak háromezer rajnai forintot. Ezenkívül kétezer rajnai forintot fog átküldeni a következő Károly-napra, azaz 1716. január 28-ra Eperjesre, a Magyar Királyságban használatos és elfogadott pénznemben. A szerződés szerinti hátralevő összegből háromezer forintot akkor fizet ki a város, ha megkapta a kétezer Bibliát, az ezután fennmaradó összeget akkor teljesíti, ha a hátralevő mennyiséget is hiánytalanul megkapta. A fizetésre ekkor jófajta lengyel pénznemben kerül sor, de ha más, Magyarországon használatos pénznemben történik, akkor a város megfelelő kompenzációt is fizet. 6. A nyomtatás munkálataihoz korrektornak kijelölt személyek költségét a város viseli, melyet Alexander Ross úr juttat el biztonságban hozzájuk. 7. A szerződést a már említett Ross úr két nagykorú, s már az üzleti vállalkozásába is bevont fia nevében is aláírta, akiknek az abban foglaltakat be kell tartaniuk akkor is, ha apjuk netán idő előtt elhalálozna. 8. A város nyomatékosan kijelenti, hogy ha a Biblia nem kerülne sajtó alá, vagy az országba semmiképpen sem lehetne behozni, bármiféle zavaró körülmények is akadályoznák ezt, akkor a város az erre a célra kifizetett és átadott összeget említett Alexander Ross úrtól, annak örököseitől és mindkét nemű utódaitól jogosult visszakapni és visszakövetelni.*

#### Conventio

Inter Spectabilem Dominum Alexandrum Ross ab una, et liberam regiamque civitatem Debreczen partibus ab altera, respectu impressionis codicis Bibliorum Hungaricorum infrascriptis conditionibus inita.

1. Desiderantur exemplaria numero quatuor millia (id est 4000) Veteris et Novi Testamenti juxta manuscriptum exhibitum in charta candida et nitida characteribusque sacro huic operi condecensibus.

2do Ex his compingenda erunt ducenta in tabulis deauratis, mille octingenta in compactura Gallica, duo millia vero in simplici albo pergameno sine auro.

3tio Transmittentur propriis sumptibus praetitulati Domini Alexandri Ross usque Duklyam<sup>75</sup> in Polonia, exinde sumptibus civitatis deportanda, quaelibet tribus florenis Rhenensibus; primo quidem si fieri poterit duo millia aut quot competenter transmitti poterunt exemplaria; et terminus eorsum fiendae advectionis antelibatae civitati mature notificandus erit.

4to Si casu quo (quod propitius Deus clementer avertere dignetur) in itinere usque Duklyam praenuncupatam deperderentur, damnum civitati non erit imputandum, sed omnis fortunae securitatisque eventus penes Dominum Alexandrum Ross et successores ejus manebit.

<sup>75</sup> A Lengyelország déli határán levő Dukla helység, illetve -hágó, melynél a magyar oldalon fekvő Felsőkomárnokon (ma Vyšný Komárnik, SK) keresztül érkeztek be az árúk a történeti Magyarország területére.

5to Anticipato ad rationem praemissae conventionis soluta sunt pro nunc in paratis per civitatem tria millia florenorum Rhenensium ad proprias Domini Alexandri Ross manus. Duo millia vero florenorum itidem Rhenensium ad diem Caroli proxime futuri Anni 1716. in diem 28vam Januarii incidente Eperjessinum in currenti et usuali noneta in Regno Hungariae acceptabili transponentur. Ex post ex residua summa hujus conventionis, *si duo millia Bibliorum transmittentur, tria millia florenorum solventur, tandem reliqua pars,*<sup>76</sup> dum tota Bibliorum summa administrabitur et percipietur, in moneta Polonica bona vel si alterius generis moneta in Hungaria currens daretur, cum competenti lagio exolvetur.

6to Correctores occasione impressionis destinati sumptibus civitatis intertenebuntur, quos tamen praelibatus Dominus Alexander Ross cum securitate expedire dignabitur.

7mo Praesentem conventionem praelaudatus dominus etiam nomine duorum filiorum suorum majorennium, jam quaestorali companiae incorporatorum subscripsit, qui conventioni huic satisfacere obligabuntur. Etiam si dominum parentem (cui tamen Dominus Deus longaevam benigne dignetur impertiri vitam) medio tempore decidere contingeret.

8vo Hoc etiam per expressum declarato, quod si eadem Sacra Biblia aut nec excudi, aut in regnum nullatenus introduci possent, quibuscunque tandem intervenientibus rerum revolutionibus, pecuniam in opus hoc ex[s]olutam et levatam antenominata civitas Debreczeniensis a praememorato Domino Alexandro Ross aut ejus successoribus et posteritatibus utriusque sexus repetendi, rehabendique habebit regressum et facultatem. In cujus rei testimonium praesens conventio per utramque partem superius crebro nominatam subscripta et obsigillata est. Actum Debreczini die 23<sup>ia</sup> Mensis Decembris Anno 1715.

Judex et senatus Regiae ac Liberae  
Civitatis Debreczen mpr.

Alexander Ross cum filiis mpria

Kívül: Accorda civitatis cum Spectabili D(omino) Alexandro Ross super impressione Biblior(um) Die 23.a xbris 1715. inita<sup>77</sup>

## 2.

### Alexander Ross elismervénye kétezer rajnai forint felvételéről

(Eperjes, 1716. január 28.)

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

<sup>76</sup> A kurzívval jelölt rész az itteni irat fogalmazványába utólag került be, itt már a teljes szöveg szerepel.

<sup>77</sup> Fogalmazványa ugyanott az aláírások nélkül. A fogalmazvány hátlapján: Accorda Rossiana super impressione nova Bibliorum.

*Elismeri, hogy a magyar Biblia nyomtatására létrejött szerződés értelmében Eperjesen 1716. január 28-án Debrecen szabad királyi város nevében Eszenyi Istvántól átvett kétezzer rajnai forintot, melynek tényleges átvételét e nyugtatvánnyal igazolja.*

Nos infrascripti praesentibus recognoscimus, quod pecuniam a Libera Regiaque Civitatis Debreczeniensi per Generosum Dominum Stephanum Esseni<sup>78</sup> duo millia florenos Rhenenses recepimus ratione conventionis de impressione Sacri Codicis Bibliorum Hungaricorum. Ideo de reali receptione quietamus. Eperiesini die 28. januarii Anno 1716.

Id est 2000.- flor(enos) Rhenen(ses) Alexander Ross cum filiis mpria

Kívül más kézzel: 1716. de f(lorenibus) 2000 Sp(ectabilis) D(ominus) Alexander Ross.

### 3.

#### Samuel Luchtmans a Desobry fivéréknek

(Leiden, 1717. július 12.)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

Leijden den 12 July 1717.

De Heeren Broeders Des Obrie

Dewijl ik reets met de Hungarise Bijbel tot Ezechieel zijnde 't 57 blad geavanceerd ben zoo kan ik een calculatie maaken (een blad a drie onbegreepen) hoe veel bladen dat zelve zal beloop, 't geen bevinde dat zal koomen op 86 bladen of daar omtrent. Dezelfde volgens eerste opstel voor drie jaaren uytgekomen hebben op sestig bladen eer minder als meer, waar van deze volgende reedenen zijn. Voor eerst wierd mij toegezonden een monstertje van een Latijnse Bijbel zonder noten en summieren der capitels zoo als de Hungarise Bijbel zoude moete gedrukt werden, zonder te melden kanteekeningen parallele teksten en rijm psalmen, daar op heb ik een monstertje van onze letters terug gezonde met een ontwerp van de prijs en 't getaal der bladen, indien de Bijbel in die form gedrukt werd, dog noyt op een vast getal kunnende bepaalen de bladen alzo 't zelve ondoenlijk is.

Daarop heb ik het met mijn op wel laten berusten en de Heeren Correctores hier komende hebbe mij vertoont een geschreve exemplaar daar de argumenten van de capita en de parallele teksten op de kant stonden, met uytdukkelyk bevel van dezelve daar bij te voegen zo hebbe dan haar E.<sup>79</sup> voorgesteld van de argumenten even boven de capita te stellen gelyk als is onze bijbels bevinde, en de parallele plaatsen onder aan, 't geen

<sup>78</sup> Eszenyi István, debreceni kereskedő, esküdt. Vö. ZOLTAI, 1906, 263, 294.

<sup>79</sup> Edelen

veel plaats zoude winne, en de page zyn volkome breete behoude en alles zonder openingen met letters bezet zyn, dog de Heer Mikolski heeft mij geantwoord dat zuls aan de Agtbaare Senaat ook hadde gedemonstreerd maar gans niet geviel en uytdukkelyke ordere onfing om dezelve op de kant te laten drukke, waaruyt dat ik moest een letter twee a drie soorten klynder als de text, vervaardigen en met de Hungarise characters voorzien, 't geen niet alleen meer onkosten in 't gieten, maar ook in 't zetten veroorzaakten, waarvoor ik meer per blad pretendeerde, egter op UEd.<sup>80</sup> vriendelyke instantien daar van ben afgestapt, en de joly of klijnder letter in 't het geschreve accoort hebbe ingevult, ja dat meer is ik hebbe de page voor mijn eyge rekening tot meerder voldoening een regel langer en een stroo breeder genoomen, om zoo veel in te winnen, ten tweeden is nog gekomen 't drukken der Psalmen op noot en agter aan, die vijf a ses bladen zullen uytmaken, daar ik de nooten toe moete gegote werden, en mede in 't accoort zonder vermeerdering hebbe laate inschieten daar te vooren niets van gemelt was, waar uyt gebooren zal werden bijna een derde verdekking der banden, die ik niet weet of ik voor die prijs al dezelve hebbe aangenomen te maaken, wel zal kunnen gebonde krijgen, daar ik voor zal dienen te rekenen, of anders mij schadelijk zal vallen, door de sterfte der beesten, is 't leer en parkement excessief duerder is geworden, als voor drie jaaren doe is de prijzen daar van op gaf.

Gesupponeert nu dat het getal der bladen zal zyn 86, zoo zal de som zyn

86 blad a 92	f	7912	
200 Vergulde b. <sup>81</sup> op snee en 't plat a 1:5	f	250:	–
1800 Ordinaire franse b. a 12 st. <sup>82</sup>	f	1080:	–
2200 Perkamente banden a 7 st.		770:	–
39 Riemen voor 86 bladen			
Overdruk van 200 exempl.			
de riem a 3:16	f	201:	8
		10213:	8

't accoord melt van een derde met de aanvang van 't werk, een derde als 't werk op de helft is en een derde bij de leverantie, ik hebbe van Ul.<sup>83</sup> ontfange vijf duizent gl.<sup>84</sup> in twee termijnen en volgens 't bovenstaande zoude mij koomen sesduyzent agt honderd gl. zoo dat nog moet ontfangen 1800 gl. geliefte de goedheid te hebben van daar over aan UEd. vriend te schrijven, niet twijfelende of zyn E.<sup>85</sup> zal zulks raissonabel vinden, waarop op mij verlatende blijve<sup>86</sup>

<sup>80</sup> Uw Edelheids

<sup>81</sup> banden

<sup>82</sup> stuiver

<sup>83</sup> Ulieden

<sup>84</sup> gulden

<sup>85</sup> Edele

<sup>86</sup> Fogalmazvány.

## Fordítása

Leiden, 1717. július 12.

Des Obrie Fivér Urak,

Mivel a magyar bibliával Ezékiel könyvéig már eljutottam az 57. ívig,<sup>87</sup> most már tudok kalkulációt készíteni (egy-háromíves közelítéssel) arra vonatkozóan, hogy mennyi lesz a terjedelme [a kötetnek], véleményem szerint 86 ív vagy akörül.<sup>88</sup> Ugyanez a három évvel ezelőtti első tervezet szerint hatvan ívet tett ki,<sup>89</sup> aminek a következők az okai. Először mintát küldtek nekem egy jegyzeteket és a fejezetek összefoglalóit nem tartalmazó latin bibliából<sup>90</sup> azzal, hogy a magyar bibliát aszerint kell nyomtatni, anélkül azonban, hogy említést tettek volna a lapszéli párhuzamos szövegekről<sup>91</sup> és a verses zoltárokról. Erre válaszul mintát küldtem vissza a mi betűinkből, megadva az árat és az ívek számát arra az esetre, ha a bibliát abban a formában nyomtatnánk, de fix ívszámot sohasem tudtam megadni, mivel az nem is lehetséges.<sup>92</sup>

Ezután nem is foglalkoztam a dologgal, de a korrektor urak ide érkezvén<sup>93</sup> egy kézírásos példányt mutattak, amelyben a fejezetek összefoglalói és a párhuzamos szövegek a lap szélén voltak, azzal a határozott utasítással, hogy a [z alap]szöveget egészítsem ki azokkal. Ezután önagységüknek<sup>94</sup> azt javasoltam, hogy az összefoglalókat helyezzük valamivel a fejezetek fölé, ahogy az a mi bibliáinkban is van, és a párhuzamos helyeket alájuk, amivel sok helyet lehetne nyerni, és az oldal egyáltalán nem veszítene szélességéből, és üres helyek helyett pedig teljes mértékben betűk tölténék ki az oldalt. Mikolski úr<sup>95</sup> viszont azt válaszolta, hogy ezt a fajta megoldást megmutatta<sup>96</sup> a tiszteletre méltó tanácsnak is,<sup>97</sup> de nekik egyáltalán nem tetszett, és kifejezetten azt az utasítást kapta tőlük, hogy a párhuzamos szövegeket a lapszélre nyomtassam, aminek az lett a következménye, hogy a szöveg méreténél két vagy három fokozattal kisebb betűket kellett készítenem és el kellett azokat látni magyar ékezetekkel, ami nemcsak a betűk öntésénél, hanem a szedésnél is többletköltséget jelentett, amiért ívenként többet akartam kérni, viszont Nagyságod szíves kérései alapján ettől elálltam, és a joliet<sup>98</sup> vagy a kisebb betűt beírtam az írásos szerződésbe,<sup>99</sup> sőt az oldalt annak jobb kitöltése céljából saját költségemre egy sorral hosszabbra és valamivel

<sup>87</sup> Az elkészült műben Ezékiel könyve az Mmm ív felénél (a 919. oldalnál), vagyis az 58. ív felénél kezdődik.

<sup>88</sup> A teljes mű a zoltárokkal együtt pontosan 92 ív és 12 oldal, kerekítve 93 ív lett.

<sup>89</sup> Luchtmans itt rosszul emlékszik: a tervezet 1713-ban készült, az ívek számát viszont akkor valóban 60-ra becsülte. MARGÓCSY, 2008, 21, 24.

<sup>90</sup> Nem tudni, hogy ez a Vulgata melyik kiadása lehetett.

<sup>91</sup> Értsd: a párhuzamos bibliai helyekre való utalások.

<sup>92</sup> Lásd Luchtmans 1713-as tervezetének vonatkozó részét. MARGÓCSY, 2008, 20, 23.

<sup>93</sup> Miskolczi és Szilágyi egy másik magyar diák, Miskolczi Szijártó János feljegyzése szerint 1716 júniusában érkezett Leidenbe (Dűzs, 1885, 53.). Mivel június 17-én még Danzigban voltak (lásd a 10. sz. iratot), a hónap végén érkezhettek csak a holland városba.

<sup>94</sup> Értsd: a korrektoroknak.

<sup>95</sup> Miskolczi Ferenc.

<sup>96</sup> Értsd: [levélben] tudtára adta, közölte.

<sup>97</sup> A minta(lap), illetve az erre a megoldásra vonatkozó döntés szövege nem maradt fenn.

<sup>98</sup> Korabeli betűtípus, csak korabeli szakszövegben maradt fenn a neve. WAARDENAAR, 1982, 186.

<sup>99</sup> Valószínűleg Luchtmans és Ross között is létrejött egy szerződés, ennek szövegét viszont nem ismerjük.

szélesebbre vettem, hogy így nyerjünk helyet, másodszer ehhez jött még a hangjegyes zsolttárok nyomtatása a kötet végére, ami öt vagy hat ívet fog kitenni,<sup>100</sup> amihez hangjegyeket kell öntenem, amit a szerződésbe szintén úgy vettem bele, hogy az ne jelentsen árbeli növekedést, jóllehet erről korábban egyáltalán nem volt szó,<sup>101</sup> aminek az lesz a következménye, hogy a kötetek vastagsága nagyjából egy harmadnyival nő, [ezért] nem tudom, hogy az eredetileg tervezett árért be tudom-e majd köttetni azokat, pedig ezt is fel kell számítanom, különben kár ér, mivel az állatok pusztulása miatt a bőr és a pergamen lényegesen megrágult a három évvel ezelőtt megadott árhoz képest.

Feltételezve most, hogy az ívek száma 86 lesz, az összeg a következő lesz:

	86 ív, ívenként 92 [guldenel számolva]	f <sup>102</sup>	7912 <sup>103</sup>	
200	aranyozott kötésű kötet, a metszésen és az első és a hátsó kötéstáblán aranyozva, darabja			
	1 gulden 5 stuiver	f	250:	–
1800	normál francia kötésű kötet, darabja 12 stuiver	f	1080:	–
2200 <sup>104</sup>	pergamenkötésű kötet, darabja 7 stuiver		770:	–
39	rizsma <sup>105</sup> 86 ívhez <sup>106</sup>			
	200 példány külön nyomása <sup>107</sup>			
	a rizsma egységára 3 gulden 16 stuiver	f	201:	8 <sup>108</sup>
			10 213:	8 <sup>109</sup>

A szerződés szerint az összeg első harmada a munka megkezdésekor jár, másik harmada a munka felénél, az utolsó harmad pedig a leszállításkor. Eddig ötezer gulden kaptam öntől két részletben, és a fentiek szerint hatezer-nyolcszáz gulden illetve meg, így még 1800 gulden kell kapnom.<sup>110</sup> Kérem, hogy legyen szíves Nagyságod [ez ügyben] barátjának írni, nem kételkedve abban, hogy önagysága ezt méltányosnak fogja találni. Erre hagyatkozva maradok

<sup>100</sup> A mű végére külön nyomtatott Zsolttárok végül 4 teljes ívet és 12 oldalt, vagyis 4,75 ívet vettek igénybe.

<sup>101</sup> A Debrecen és Ross között létrejött szerződésben nemhogy a hangjegyekről, de még a kötet végére külön nyomtatandó verses Zsolttárokra sincs szó.

<sup>102</sup> A korabeli iratokban a gulden rövidítése, mellyel a pénznem latin elnevezésére (floreus Belgicus) utaltak.

<sup>103</sup> Az első oszlop összegei guldenben, a másodikban levők stuiverben értendők.

<sup>104</sup> A Debrecen és Ross között létrejött szerződésben ebből a kötésfajtából 2000-et rendeltek. Az itteni szám az utólag rendelt 200 példány miatt emelkedett 2200-ra.

<sup>105</sup> A rizsma Luchtmans korában kb. 450 ívnyi papírmennyiséget foglalt magában, 1 ív 16 oldalt tett ki.

<sup>106</sup> Luchtmans itt kiindulásként megadja, hogy a 86 ív terjedelműre becsült műhöz 4000 példánynál mennyi papírra van szükség, mindezt abból a célból, hogy ki tudja számítani, hogy az utólag rendelt 200 példányhoz felhasználandó papírnak mennyi lesz a költsége.

<sup>107</sup> A 104. jegyzetben említett, utólag rendelt 200 példány.

<sup>108</sup> Az összeg a megadott kiinduló adatok fényében nem helyes. Az előbbieik alapján e helyen 148 gulden 8 stuivernek kellene állnia, a 201 gulden 8 stuiver összeg viszont arra utal, hogy Luchtmans – ismeretlen okból – 39 helyett 53 rizsmával számolt. Az eredetiben annyi látszik, hogy Luchtmans egy korábbi (ma már olvashatatlan) összeget javított át 201 gulden 8 stuiverre. (Paul Hofwijzer szíves közlése.)

<sup>109</sup> Jelenleg az egyetlen olyan kimutatás, ami a Biblia készkezeli árát mutatja. Lásd a bevezető vonatkozó részét.

<sup>110</sup> A jelzett összegek a bekezdés feletti kimutatás számai szerint értendők, ami azt jelenti, hogy Luchtmans már a levelében foglalt új, a mű (hangjegyes és zsolttárok nélküli) végleges terjedelmére vonatkozó kalkulációja szerinti összeget kéri átutalni.

#### 4.

### Miskolczi Ferenc elismervénye százharmincegy gulden és ötven stuiver átvételéről

(Leiden, 1717. augusztus 9.)

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

Ick onder geschreeven bekenne ontfangen te hebben van de Sobry broeders door ordre van Messieurs Allexander Ross en Soon hondert eenen dertigh guldens 5tigh stuyvers segge f 131-50: courant waar van gegeven twee eenerley quitancien. Leyden 9 Augustus 1717

Francisus Miskólczi a consorte accepit  
per cambium 100 Rhen(enses) flor(enos)

#### Fordítása

Alulírott elismerem, hogy a Desobry fivérekről Alexander Ross és fia urak rendelkezése alapján átvettem százharmincegy guldent és ötven stuivert, azaz 131 guldent és 50 stuivert, melyek az ország törvényes fizetőeszközei, amiről két azonos tartalmú elismervényt adtam. Leiden, 1717. augusztus 9.

Miskolczi Ferenc, az üzlettárstól kapta  
100 rajnai forint ellenértékéért

A lap szélén más kézzel: A.

#### 5.

### Samuel Luchtmans a Desobry fivéreknek

(Leiden, 1717. augusztus 23.)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

Leijden den 23 Augusti 1717.

Mijn Heeren Des Obrie

Tot antwoord van de missive van de Heer Alexander Ross, door UEd.<sup>111</sup> mij voorgelezen, dient, als dat ik 't concept van de Hungarise Bijbel overgezonden in 't jaar 1713 daar over hebbe nagezien, waarin deze volgens aanhangende copij; bevinde bij de eerste

---

<sup>111</sup> Uw Edele



NB. (Ik constateer ten aanzien van de eerste NB. als dat de som niet anders als per blad heeft kunnen opgemaakt werden, dewijl 't voor eerst altyd een ondoenelijke zaak is van alle boeken, en ten tweede dat 't ons onbekent was hoe veel de Hungarise taal meer of minder plaats besloeg, als en ander, dat altijd een grote differentie tussen de eene taal en den ander maakt.

NB. 2. zult UEd. bevinde dat mij is toegezonde een stuckje daar de letters naa moest neemen, 't geen was van een Latijnse Bijbel in de Psalmen, welke letters te wyd en te groot zoude geweest zijn, en de pages te smal, waarom dezelve hebbe verandert en een monstertje overgezonde van de letters en 't formaat, dat van de letters heeft de Hr.<sup>112</sup> Mikolski weder terug gebragt, en nog onder zig, en van 't formaat is de groote aan 't accoord gehegt.

NB. 3. daar hebbe ik wel uytdrukkelyk gemelt dat 't zoude moeten zijn zonder kan-teekeningen, van de inhoud der capitelen is noijt mentje gemaekt, welke ook op 't blaadje van de Latijnse Bijbel niet gedrukt waren, zoo dat wel expres uytgesloote waaren, en zulk een groote verandering en vermeerdering konde onmogelyk in 't zelfde getal der bladen ingevult werden, ik hebbe nog tot voorkoming van die groote uytdeying aan de Heer Mikolski geprooneert om de parallele texten onder aan te plaatsen, en den inhoud boven aan 't capittel, gelyk hier te land geschiet, waarop zijn E.<sup>113</sup> mij zijde dat zulks de Edele Agtb.<sup>114</sup> Senaat in persoon geprooneert te hebben, 't geen wel uytdrukkelyk verworpen, en zijn E. geordonneert exact de manier van de geschreeve copij te volgen, 't geen van de Heer Alexander Ross is geconfirmeert in een memoriaal aan de Heeren Correctores overgelevert den 17. Juny 1716. waar in haar Ed.<sup>115</sup> geordonneert werd 't manuscript te volgen, waar van haar E. een dubbelde copij hebben, in dezefde form en manier verdeelt. Voor 't overige refereer mij aan mijn brief UEd. toegezonden den 12 July 1717. waar in gemelt hebbe hoe alle deeze veranderingen in mijn accoord op UEd.<sup>116</sup> instantien hebbe late doorschieten, alhoewel 't mij vrij meer onkoste baarden van en nog een klynder letters Hungar.<sup>117</sup> characters en singnooten daar bij te moete gieten, en dat ik 't formaat breeder en langer hebbe genomen als het zelfs opgegeve had.

Aangaende de parkemente banden bevinde reets al dat ik op leder een st.<sup>118</sup> te kort kom, dat mij veroorzaakt werd door de quantiteyt der bladen en de duerte van 't parkement door de sterfte van 't vee, dat in 't jaar 1713 niet zoude gehad hebben. 't geen aan de franse en vergulde bande, die nog niet hebbe kunne besteeden, omdat 't meer scheelt, mij niet wijng zal buyten mijn gissing gaan, en daar voor eenige vergoeding pretendere.

---

<sup>112</sup> Heer

<sup>113</sup> Edele

<sup>114</sup> Agtbaare

<sup>115</sup> Edelen

<sup>116</sup> Uw Edelheids

<sup>117</sup> Hungarise

<sup>118</sup> stuk

Verders verzoeke zeer vriendelijk of UEd.<sup>119</sup> de goedheid gelieve te hebben van aan de Heer Alexander Ross te schrijven, dat mij werden overgemaakt nog 1800 gld.<sup>120</sup> tot 't geen reets in 't verschot ben, en 't geen verder staat uytgeschote te werden in mijn vorige van den 12 July 1717. breeder gemelt, waarmede eyndigende blijve naar aanbieding etc.<sup>121</sup>

## Fordítása

Leiden, 1717. augusztus 23.

Des Obrie Urak,

Válaszul Alexander Ross úr levelére,<sup>122</sup> melyet Nagyságod olvasott fel nekem, újra meg-néztem a magyar bibliával kapcsolatban 1713-ban megküldött tervezetet,<sup>123</sup> amely a csatolt szöveget tartalmazta.<sup>124</sup> Az első megjegyzéssel kapcsolatban az a véleményem, hogy az összeget nem lehetett másként, csak ívenként megállapítani, mivel egyrészt soha és egyetlen könyv esetében sem lehetséges [a pontos terjedelmet előre megadni],<sup>125</sup> másrészt nem tudtuk, hogy a magyar nyelv a szokásoshoz képest több vagy kevesebb helyet vesz-e igénybe, pedig az egyik vagy másik nyelv e tekintetben mindig nagy eltérést mutat.

A 2. megjegyzés tekintetében Nagyságod meg fogja érteni, hogy mintát küldtek nekem egy latin, a zsoltárokat is tartalmazó Bibliából azzal, hogy az ottani betűkkel azonosakat alkalmazzak, de azok túl szélesek és nagyok lettek volna, az oldalak pedig túl keskenyek, ezért ezen változtattam, és mintát küldtem a betűből és arról is, milyen lenne az oldal formátuma.<sup>126</sup> A betűmintákat Mikolski úr visszahozta,<sup>127</sup> és még nála is vannak, és az oldal formátumát a szerződéshez<sup>128</sup> csatoltuk.

Ami a 3. megjegyzést illeti, nyomatékosan közöltem, hogy a szövegnek lapszéli jegyzetek nélkül kellene megjelennie, hogy a fejezetek összefoglalóiról soha nem volt szó, ezek a latin nyelvű bibliából származó mintalapon sem szerepeltek, így ezek megvalósítása mindenképpen ki volt zárva, tekintve hogy egy ilyen nagy változás és [terjedelem] növekedés mellett lehetetlen az ívszámot tartani. Az említett nagy [terjedelem]növekedés elkerülése érdekében javasoltam még Mikolski úrnak, hogy a párhuzamos szövegeket helyezzük az oldal aljára, és a fejezetek tartalmát azok szövege fölé, ahogy az nálunk szokás. Erre önagysága azt mondta, hogy ezt személyesen ajánlotta a nemes és tisztelet-

---

<sup>119</sup> Uw Edele

<sup>120</sup> gulden

<sup>121</sup> Fogalmazvány.

<sup>122</sup> Ross levelének szövege nem ismert.

<sup>123</sup> Lásd MARGÓCSY, 2008, 20–21, 23–24.

<sup>124</sup> A melléklet szövege nem maradt fenn.

<sup>125</sup> Luchtmans az 1713-ban készült első költségtervezetben valóban jelezte, hogy csak ívszámot tud megadni. MARGÓCSY, 2008, 20, 23.

<sup>126</sup> Ezek mibenlétére jelenleg nincs adatunk.

<sup>127</sup> A szöveg a történet fényében úgy értendő, hogy a Luchtmans által korábban Debrecenbe küldött mintákat Miskolczi hozta Debrecenből Leidenbe.

<sup>128</sup> A Luchtmans korábbi levelében (lásd a 3. sz. iratot) is említett és feltehetően közte és Ross között létrejött szerződés.

re méltó tanács figyelmébe, de ők ezt nyomatékosan elvetették, és önagyságát arra utasították, hogy pontosan a kézirat formátumát kell követni, amit Alexander Ross úr egy, a korrektor uraknak 1716. június 17-én átadott emlékeztetőben megerősített.<sup>129</sup> Az emlékeztetőben önagyságukat utasították, hogy a kéziratot kell követniük, melyből két, azonos formátumú és beosztású van náluk. A továbbiakat illetően hivatkozom Nagyságodnak 1717. július 12-én megküldött levelemre,<sup>130</sup> melyben közöltem, hogy Nagyságod kérései alapján engedtem, hogy ezek a változtatások bekerüljenek a szerződésembe, jóllehet az, hogy kisebb magyar betűket és hangjegyeket kellett öntenem, és az, hogy az oldal formátumát<sup>131</sup> az általam korábban megadottnál szélesebbre és hosszabbra kellett vennem, számomra elég nagy többletköltséget okozott.

Ami a pergamenkötésű köteteket illeti, már most látom, hogy egy kissé szűkében leszek a bőrnek, amit az ívek mennyisége és a pergamen drágasága okozott, mely utóbbi a szarvasmarhák pusztulása miatt van, ami az 1713-as évben nem fordult elő.

Ami a francia és az aranyozott kötésű köteteket illeti, azokat még nem tudtam kiadni, mivel elkészítésük többre kerül, és nem kevéssel meg fogja meghaladni [korábbi] feltevélesemet, emiatt pedig némi ellentételezést kérek.

Ezenkívül nagy tisztelettel kérem Nagyságodat, hogy legyen szíves írni Alexander Ross úrnak, hogy utaljon át számomra még 1800 guldent, tekintettel az általam már megelőlegezett összegekre és azokra a várható többletköltségekre, melyeket korábbi, 1717. július 12-i levelemben részleteztem.<sup>132</sup> Soraimat ezzel zárva maradok tisztelettel stb.

## 6.

### Samuel Luchtmans fogalmazványa a készülő magyar Bibliával kapcsolatos, közjegyző előtti állásfoglalásához

(Leiden, 1717. szeptember 23.)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

*Az ügyben érintettek azon kérdésére válaszolva, hogy a magyar nyelven nyomtatott Biblia terjedelme miért haladja meg a velük is közölt előzetes számításait, tudatja, hogy mivel csak a Biblia szövegével, tehát az egyes könyvek fejezeteinek tartalmi összefoglalói és lapszéli jegyzetek nélkül kalkulált, ahogy azzal megbízták őket, és amilyen a hozzá eljuttatott példány is volt, de a sokféle és igen részletes jegyzet, valamint a fejezetek összefoglalói olyan mértékben megnövelték a terjedelmet, hogy arra kényszerültek, hogy az egyes sorokat egy betűvel, az egyes oldalakat egy sorral hosszabbra vegyék ahhoz képest, mint amiben megállapodtak, ezért szavahibető férfiak tanúságtételével tanúsítja és kijelenti, hogy amennyi-*

<sup>129</sup> Lásd a 10. sz. iratot.

<sup>130</sup> Lásd a 3. sz. iratot.

<sup>131</sup> Értsd: a tükröt.

<sup>132</sup> Luchtmans az 1800 gulden átutalását már az általa említett korábbi levelében is kérte.

*ben az eredeti megállapodás állt volna fenn, és a Biblia szövegét az egyszerűbb módon nyomtatták volna, akkor a terjedelem nem haladta volna meg a hatvankét vagy legfeljebb hatvannégy ívet, amit a betűk számával, matematikai számításokkal tisztán igazolt és kiszámolt, és ezt teljes határozottsággal és szükség esetén ünnepélyesen tanúsítja.*

Deze attestatie gezonden den 23 Sept. 1717.<sup>133</sup>

Rogati illorum nomine, quorum id intererat, cur Biblia Hungarico idiomate impressa tantum foliorum numerum praeter opinionem et ultra calculum, quem ipsi ante dederamus, impleverint, id contigisse asseveramus, quia textum Sacrae Scripturae solum consideravimus, sine ullis capitum summaris aut ullis notis marginalibus, ut jussi eramus, et uti nos exemplar mutuo dedimus [!] et acceperamus, quae notae multiplices et deductissimae, capitum argumenta ita extenderunt, ut coacti fuerimus, etiam singulas lineas latiores una littera, et paginas etiam longiores una linea producere quam convenerat, itaque nos fide bonorum virorum testamur, et sustinemur confidenter, si contractu primo stare licuisset, et si haec S(acro)s(anctorum) Bibliorum textus simpliciter hoc modo, quo tunc impressus fuisset, eum non ultra sexaginta duo vel ad summum quatuor chartae integra folia<sup>134</sup> impleturum fuisse, quod litterarum enumeratione, mathematica demonstratione liquido probavimus<sup>135</sup> hic, et examinanti patebit, ideoque id omni asseveratione, qua decet solenni more attestari non dubitavimus.<sup>136</sup>

## 7.

### Samuel Luchtmans első kalkulációja a költségek növekedésének okairól

(Leiden, 1717. szeptember 29. előtt)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

Een page heeft aan regels	53	24
op iedere regel is verlies 14 letters door de marginaas 'twelk gemult. <sup>137</sup>		
	<u>14</u>	
	212	
	<u>53</u>	

<sup>133</sup> E tanúsítványt 1717. szeptember 23-án küldtem el.

<sup>134</sup> Luchtmans 1717. szeptember 29-i levelében 64 ívet említ. Vö. MARGÓCSY 2008, 23, 26.

<sup>135</sup> Mivel Luchtmans számításait 1717. szeptember 29-i levelében közli szöveges formában, e szöveg dátuma arra utal, hogy Luchtmansban már a levél elküldése előtt megfogalmazódott, hogy a tényállást közokiratba foglaltatja.

<sup>136</sup> Fogalmazvány.

<sup>137</sup> gemultipliceert

op idere page is 't verlies aan letter	742	742	728
			<u>14</u>
Een deurgaande regel is 52 letters Ergo verlies op eene page 14 regels en 14 letters of $\frac{1}{4}$ regel			
Een geheel blad maakt uijt 'twelk gemultipliceert met $14 \frac{1}{4}$ regel	16 pages <u>14 <math>\frac{1}{4}</math></u>	16 <u>14 <math>\frac{1}{4}</math></u>	
		68	
		<u>16</u>	
Maakt op ieder blad verlies 'twelk gemultipliceert met	228 regels <u>87 bladen</u>	228	
	1596		
	<u>1824</u>		
op 't gehele werk werden	19 839 regels verlooren	of 23. bl. <sup>138</sup> en 332 regels of $\frac{1}{2}$ blad	
ieder blad van 16 pages heeft	848 regels	53	
			800
			<u>48</u>
			848
welke uijtmaken gemultipliceert	<u>23 bladen</u> <sup>139</sup>		
	2544		
	<u>1696</u>		
	19 504 is 23 bl.		
welke $23 \frac{1}{2}$ bl. afgetrokken van 87 maakt $63 \frac{1}{2}$			
't werk zonder de Psalmen gereekent alleen 't oud en nieuwe Testament.			

#### Fordítása

A sorok száma oldalanként	53	24	
a lapszéli szövegek miatt minden sorban 14 betű a veszteség, ezeket összeszorozva			
	<u>14</u>		
	212		
	<u>53</u>		
A betűvesztesség száma oldalanként	742	742	728
			<u>14</u>

<sup>138</sup> bladen

<sup>139</sup> Mellette áthúзва: en  $\frac{1}{2}$

Egy végigmenő sorban 52 betű van  
 Egy oldalon tehát 14 sor és 14 betű  
 vagy  $\frac{1}{4}$  sor a veszteség

Az oldalak száma egy ívben  
 Ez megszorozva  $14 \frac{1}{4}$  sorral

16  
14  $\frac{1}{4}$

16  
14  $\frac{1}{4}$

68

16

Sorveszteség ívenként

228

228

Ez megszorozva 87 ívvel

87

1596

1824

Sorveszteség az egész műre  
 vonatkoztatva

19 836

vagy 23 ív és 332 sor

vagy  $\frac{1}{2}$  ív

Minden ív 16 oldalt tartalmaz

848 sor

53

800

48

848

Ez megszorozva

23 ívvel

2544

1696

19 504, mely 23 ív

mely  $23 \frac{1}{2}$  ívet 87-ből levonva  
 az eredmény:  $63 \frac{1}{2}$  [ív]

A műre vonatkozó számítás csak az Ó- és Újszövetséget figyelembe véve, a Zsoltárok  
 nélkül készült.

## 8.

## Samuel Luchtmans második kalkulációja a költségek növekedésének okairól

(Leiden, 1717. szeptember 29. előtt)<sup>140</sup>

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

53	regels op een page, op ider		
<u>14</u>	letters verlies door de marginas op iedere deurgaande regel		
212			
<u>53</u>			
742	letters verlies op een pages [!] een deurgaande regel is 52 letters ergo verlies op een pag. 14 regels en 14 letters is nog $\frac{1}{4}$ van een regel van beide colommen.		
16	pages een blad uijtmakenden		
<u>14</u> $\frac{1}{4}$	regels op ieder pag. <sup>141</sup> verlies		
<u>64</u>			
<u>16</u>			
228	verlies op ieder blad		
<u>88</u>	bladen 't werk groot zonder Psalmen		
<del>1794</del>	1824		
<del>1792</del>	<u>1824</u>		
<del>19712</del>	20064		
	<u>228</u>		
19836	regels overig in 't geheel		
	ieder blad van 16 pages heeft 848 regels		
	dit gemultipliceert met 24 bladen	848	
			<u>24</u>
			3392
			<u>1696</u>
			20352
<del>19504</del>		[848]	
			<u>23</u>
			<del>2544</del>
			<u>1696</u>
<del>19504</del>			

<sup>140</sup> E kalkuláció szöveges része bekerült Luchtmans 1717. szeptember 29-én kelt levelébe (MARGÓCSY, 2008, 22–23, 25–26). Különbség a korábbi számításhoz képest, hogy itt a könyvkereskedő a mű terjedelmét – a végére nyomtatni tervezett Zsoltárok nélkül – már 88 ívre becsülte.

<sup>141</sup> pagina

208 dit nog boven de 23 <regels> bladen is een ½ blad daarbij komt nog dat in 't nieuwe Testament de paralelle texten en summiren zoo meenigvuldig zijn, dat dezelve op de kant niet kunnen geplaatst werden, en verschijdemael nog onderaan moeten geplaatst, tot deeze hebbe ik weder eenige letters en characters moete laten gieten.  
 Een duytse<sup>143</sup> Bijbel in octavo van 'tzelve formaat, heeft 59 ½ blad, zonder de Psalmen, maar met de summiren boven de capita en de paralelle texten op de kant, zoodat de H.<sup>144</sup> taal geweldig uytloopt.<sup>145</sup>

Marg.<sup>142</sup> van 't nieuwe Test. nieuwe letters daartoe gegoten.

[Számítások elszórvva a lap jobb részén:]

28	
<u>26</u>	
168	
<u>56</u>	
728	
52	
<u>14</u>	
208	
<u>52</u>	
728	
16	
<u>14</u> ¼	40: 8
64	
16	
<u>224</u>	7: -
4	
228	6:12
	18

<sup>142</sup> Marginas

<sup>143</sup> A korabeli hollandban jelentése gyakran: holland.

<sup>144</sup> Hungarise

<sup>145</sup> A lapon még az itt következő számítások láthatók kísérő szöveg nélkül.



848	
<u>23</u>	
2544	
<u>1696</u>	
19 504	
53	
<u>16</u>	
318	
<u>53</u>	
848	850
<u>25</u>	
4240	
<u>1696</u>	
21 200	
<u>848</u>	
20 352	
87 <sup>146</sup> 23 ½ 63 ½	
19 836 <sup>147</sup>	

### Fordítása

53	sor van egy oldalon, mindegyiken
<u>14</u>	betű veszteség a lapszéli szövegek miatt
	minden végigmenő sorban
212	
<u>53</u>	
742	betű veszteség egy oldalon
	egy végigmenő sor 52 betű tehát
	a veszteség egy oldalon 14 sor és
	14 betű, ami mindkét hasáb
	egy sorának ¼-e.
16	oldal tesz ki egy ívet
<u>14 ¼</u>	sor veszteség minden oldalon
64	
<u>16</u>	

<sup>146</sup> Korábban: 83.

<sup>147</sup> Az iratról készült fényképet lásd VEEN 2008/1, 25; VEEN 2008/2, 25.

	228	veszteség ívenként	
	<u>88</u>	ív terjedelmű a mű a zsoltárok nélkül	
94	1824		
<del>179172</del>	<u>1824</u>		
19712 <sup>148</sup>	20 064	sor veszteség az egész művet tekintve	
	<u>228</u>		
	19 836		
		minden, 16 oldalt tartalmazó ívben 848	
		sor van	
		ez megszorozva 24 ívvel	848
			<u>24</u>
			3392
			<u>1696</u>
			20 352
19504			[848]
			<u>23</u>
			<del>2544</del>
			1696
			19504 <sup>149</sup>
208		ez még hozzájön 23 < sorhoz > ívhez, ami ½ ív	
		Ehhez jön még, hogy az Újszövetség- ben a párhuzamos szövegek és a fejezetek összefoglalóinak mennyisége olyan nagy, hogy azokat nem lehet a lap szélén elhelyezni, és többször még a lap aljára is kell hogy kerüljenek, amihez megint néhány betűt és ékezeteket kellett öntenem.	Az Újszövetség- ben a lap- szél[i szövegek] miatt új betűket öntöttem
		Egy nyolcadrét, hasonló formátumú holland Biblia ívszáma 59 ½	
		a zsoltárok nélkül, de annál a fejezetek összefoglalói azok felett vannak, a párhuzamos szövegek pedig a lap- szélén [a magyar Bibliánál ez nem lehetséges], ez mutatja, hogy a magyar nyelv nagyon terjedelmes.	

<sup>148</sup> Az áthúzott számok arra utalnak, hogy Luchtmans először 86,5 ív terjedelemmel kalkulált.

<sup>149</sup> Luchtmans itt azt számolta ki, hogy 23 ív különbözettel számolva összesen mennyi a sorveszteség. Ezt itt áthúzta, mivel ahogy a következő sorban látszik, a veszteség ténylegesen 23 ½, amit felfelé kerekített, így végző kalkulációjában már 24 ívet vett alapul.



[Számítások elszórva a lap jobb részén:]

28  
26  
 168  
56  
 728

52  
14  
 208  
52  
 728<sup>150</sup>

16  
14 ¼      40: 8  
 64  
 16  
224      7: -  
 4  
 228<sup>151</sup>      6:12  
                  18

848  
23  
 2544  
1696  
 19504<sup>152</sup>

53  
16  
 318  
53  
 848      850  
25  
 4240  
1696  
 21200

<sup>150</sup> Luchtmans itt azt vizsgálta meg, hogy ha oldalanként 52 sorral és soronként 14 betűhelynyi veszteséggel számol, mennyi betűhely megy veszendőbe oldalanként.

<sup>151</sup> Luchtmans itt abból indult ki, hogy ha egy ív 16 oldalt tartalmaz, és oldalanként 14 ½ sor veszteség jelentkezik, akkor az összes veszteség ívenként összesen 228 sor lesz.

<sup>152</sup> A lap jobb szélén kétszer fordul elő azonos formában. Ezt a számítást később elvetette. Lásd a 149. jegyzetet.

848  
20 352<sup>153</sup>

87 23 ½ 63 ½<sup>154</sup>

19 836<sup>155</sup>

## 9.

### Magyar diákok és a magyar Biblia készítésében részt vevő holland személyek tanúságtétele Johannes van Swanenburgh leideni közjegyző előtt

(Leiden, 1717. október 12.)

ELO, NA, ANJS, inv. nr. 1472, 87. sz. irat

*Johannes van Swanenburg, a Hof van Holland által kiküldött leideni közjegyző, illetve Johannes Ovenius és Abraham Kallewier tanúk előtt megjelentek Miskolczi Ferenc, Komáromi Mihály, Kátai György és Szilágyi T. István, továbbá Andries Willaert nyomdászmeister, Niklaas Lans, Jacobus de Bakker és Michiel Martijn, a Biblia szedői, akik tisztza lelkiismerettel és az ügyben érintettek kérésére tanúságot tesznek arról, hogy a magyar nyelven nyomtatott Biblia terjedelme a velük is közölt előzetes becslések és számítások ellenére miért növekedett meg, amit a négy jelenlévő magyar úr számára Samuel Luchtmans be is mutatott. Mindez azért történt, mivel csak a Biblia szövegével, tehát az egyes könyvek fejezeteinek tartalmi összefoglalói és lapszéli jegyzetek nélkül kalkuláltak, ahogy azzal megbízták őket, és amilyen a hozzájuk eljuttatott mintapéldány is volt, de a sokféle és igen részletes jegyzetek, valamint a fejezetek összefoglalói olyan mértékben megnövelték a terjedelmet, hogy szükségessé vált az egyes sorokat egy betűvel, az egyes oldalakat egy sorral hosszabbra venni annál, mint amiről az eredeti megállapodásban szó volt. Ezért szavahihetően tanúsítják, hogy amennyiben minden az eredeti megállapodás szerint történik, és a Biblia szövegét az egyszerűbb módon nyomtatták volna ki, akkor a terjedelem nem haladta volna meg a hatvannégy ívet, ami a betűk számával, matematikai számításokkal tisztán igazolásra is került, amit a jelenlévők teljes határozottsággal és ünnepélyes módon tanúsítanak is.*

<sup>153</sup> Előzetes kalkuláció, végleges formájában lásd fentebb a szöveges részben. A végleges formától annyiban tér el, hogy 24 helyett 25 ívnyi terjedelmnövekedésből indult ki, viszont a végösszegeből levont 848 sort (az 1 ívre eső sorok számát).

<sup>154</sup> Az itteni számok a korábbi kalkuláció alapján értelmezhetők. Mivel a teljes mű terjedelmét Luchtmans a kalkuláció időpontjában 87 ívre becsülte, és a teljes mű tekintetében 23 ½ ív veszteséggel számolt, így jutott arra a következtetésre, hogy mű általa javasolt, egyszerűbb kivitelű változata 63 ½ ív lett volna.

<sup>155</sup> E szám a számítás szöveges részében már előfordult: a mű teljes terjedelmét 87 ívre becsülve összesen 19 836 sor a veszteség.

Hodie 12. Octobris Anni 1717. comparuerunt coram me, Joanni a Swanenburgh, notario publico ab Hollandiae Curia<sup>156</sup> admisso, degenti [!] Lugduni Batavorum, atque coram testes infrascriptos [!] Domini Franciscus Miskolczi,<sup>157</sup> Michael Komáromi,<sup>158</sup> Georgius Kátai<sup>159</sup> et Stephanus T. Szilágyi,<sup>160</sup> nec non Andreas Willlaerd, magister typographiae,<sup>161</sup> Nicolaus Lans,<sup>162</sup> Jacobus de Backer<sup>163</sup> et Michael Martijn,<sup>164</sup> typorum Sacrae Scripturae operis collectores, qui bona fide testabantur ad requisitionem eorum, quorum id intererat, quod Biblia Hungarico idiomate impressa majorem foliorum numerum praeter opinionem et calculum, quam ante de eo datum erat, sicut et quatuor prioribus attestantibus dominis Hungaris monstravit Samuel Luchtmans, impleverunt, et id contigisse asseverabant, quia textus sanctus solus consideratus fuit sine ullis capitum summariiis, aut ullis notis marginalibus, quemadmodum jussum erat,<sup>165</sup> et ut de eo exemplar mutuo datum et acceptum erat, quae notae multiplices et deductissimae capitum argumenta ita extenderunt, ut coacti fuerint etiam singulas lineas latiores una litera, et paginas etiam longiores una linea producere, quam conventum erat, itaque sustinebant confidenter, si conceptu primo stare licuisset, et si hic Sacrae Scripturae Bibliorum textus simpliciter hoc modo, quo tunc impressus fuisset, eum non ultra circiter quam sexaginta quatuor chartae folia integra<sup>166</sup> impleturum fuisse, quod literarum enumeratione et arithmetica demonstratione liquido hic probatum est, et cuique examinanti patebit, ideoque id omni asservatione, qua decet, solenni more attestari non

<sup>156</sup> A Hollandiát alkotó hét egyesült tartomány egyikének, Holland tartománynak az igazságszolgáltatási szerve.

<sup>157</sup> Miskolczi Csulyak Ferenc (1675–1740), Miskolczi Csulyak István esperes unokája, nyomdászati tanulmányai során megfordult Kolozsváron, Lőcsén és Baselben, majd 1712-ben Debrecen tipográfusa, utolsó nyomdászként töltött éve, 1719 után különböző tisztségeket viselt a városban Vö. CSÜRÖS, 1911, 175–178. Korrektori kiküldetése során társához, Szilágyi Tönkö Istvánhoz hasonlóan 1716 szeptemberének elején *teológus* hallgatóként és 36 évesen iratkozik be a leideni egyetemre. Vö. BOZZAY–LADÁNYI, 2007, 2985.

<sup>158</sup> Komáromi H. Mihály (1690–1748), debreceni diák, 1716 szeptemberétől előbb a franekeri, majd az év decemberétől a leideni egyetemen tanul teológiát. Hazatérte után 1718 júliusától a református kollégium tanára, 1721 decemberétől debreceni lelkész. ZOVÁNYI, 1977, 332.

<sup>159</sup> Debreceni diák, 1716 decemberében matrikulál a leideni egyetemen teológus hallgatóként (BOZZAY–LADÁNYI, 2007, 2983). Szülővárosa hívására 1718-tól 1720-ban bekövetkezett haláláig a debreceni református ispotály lelkésze. HERPAY, 1929, 131.

<sup>160</sup> Szilágyi Tönkö István († 1751), debreceni diák, Szilágyi Tönkö Márton tanár fia, 1716 szeptemberének elején kezdi teológiai tanulmányait a leideni egyetemen (BOZZAY–LADÁNYI, 2007, 2986), tanulmányai után itthon 1721-től a református kollégium tanára. S. SZABÓ, 1926, 30–31.

<sup>161</sup> 1708-ban kihirdetett eljegyzésekor megadott foglalkozása betűszedő (ELO, DTB, inv. nr. 29. f. 60), 1726-ban özv. Van der Boxéné mostohalánya, Diwertje műhelyében dolgozott. GOINGA, 2005, 22.

<sup>162</sup> 1700-tól négy éven át Huybert van der Boxe nyomdájában tanult (ELO, ABG, inv. nr. 83b, f. 17, 45 – Paul Hofrijzer szíves közlése), az okirat kiállításának időpontjában valószínűleg Van der Boxe özvegyének műhelyében dolgozott. 1726-ban van der Boxe lánya, Diwertje nyomdájában találjuk. GOINGA, 2005, 22.

<sup>163</sup> 1726-ban Willem de Groot nyomdájában dolgozott. ELO, ABG, inv. nr. 83c, f. 17. (André van Noort szíves közlése.)

<sup>164</sup> 1717-ben kihirdetett eljegyzésekor megadott foglalkozása betűszedő (ELO, DTB, inv. nr. 31., 181), 1726-ban Willem de Groot nyomdájában találjuk. Vö. ELO, ABG, inv. nr. 83c, f. 17. (André van Noort szíves közlése.)

<sup>165</sup> A múlt idő arra utal, hogy Luchtmans ekkorra már elküldte 1717. szeptember 29-i levelét (MARGÓCSY, 2008, 22–23, 25–26), amely a számításokat tartalmazza.

<sup>166</sup> Az okiratba foglalandók fogalmazványában még 62 vagy 64 ív szerepel. Lásd a 6. sz. iratot.

dubitaverunt. Actum Lugduni Batavorum coram Johanni Ovenio<sup>167</sup> et Abrahamo Callewier,<sup>168</sup> duobus testibus mihi notario notis, qui mihi notario declaraverunt se supra nominatos attestantes bene nosci, et eosdem esse, ut se nominaverunt, et quatuor postremis attestantibus praelecta est per me notarium hujus testimonii translatio Belgica.

Franciscus Miskolczi  
Michael Comáromi  
Georgius Kátai  
Stephanus Szilágyi  
Andries Willaert  
Niklaas Lans  
Jacobus de Bakker  
Michiel Martijn  
Johannes Ovenius  
Abram Kallewier

J. Swanenburg  
not(ariu)s pub(licus)<sup>169</sup>

## 10.

### Miskolczi Ferenc és Szilágyi T. István tanúságtétele Johannes van Swanenburg leideni közjegyző előtt

(Leiden, 1717. november 4.)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

*Johannes van Swanenburg, a Hof van Holland által kiküldött leideni közjegyző, illetve Hendrik Snakenburg, a latin iskola rektorhelyettese és Dirk van Swanenburg, jogi doktor mint tanúk előtt megjelentek Miskolczi Ferenc és Szilágyi István, a városban tartózkodó, közjegyző által ismert magyar diákok, akik Samuel Luchtman leideni könyvkereskedő kérésére tiszta lelkiismerettel tanúsítják, hogy 1716 júniusában Danzigban, Alexander Ross úr házában voltak, aki átadott nekik egy 1716. június 17-i keletű, Danzigban kiállított emlékeztetőt, mely magában foglalta a debreceni városi tanács 1715. december 23-i határozatának szövegét, miszerint a magyar nyelvű Bibliát az átadott kézirat szerint kell kinyomtatni, és ez került be a Debrecen és Ross közötti szerződésbe is.*

<sup>167</sup> Kiletét nem sikerült megállapítani.

<sup>168</sup> Valószínűleg Luchtman környezetének tagja, 1723-tól könyvkereskedőként működik. Vö. GRUYS-WOLF, 1989, 30.

<sup>169</sup> A közjegyző példánya.

*Az előbbiekből az következik, hogy az Ó- és Újszövetség említett példányát a magyar nyelven való kinyomtatás céljából adták át Ross úrnak, aki el is rendelte, hogy ez alapján történjen a nyomtatás, vagyis az összes tartalmi kivonattal és lapszéli jegyzettel együtt, úgy, ahogy azok az említett kéziratban is szerepelnek, illetve hogy a kéziratot hűségesen megőrizték, és át is adták Ross úrnak. A két magyar diák kijelentette, hogy látták, amint Alexander Ross úr ezt az emlékeztetőt aláírta, és közölték, hogy az előbbieket ünnepélyes módon hajlandók tanúskodni.*

Instrumenti hujus originale scriptum est in charta sigillata 12 stuferorum.<sup>170</sup>

Hodie 4. Novembris Anni 1717. comparuerunt coram me, Joanne a Swanenburgh, notario publico ab Hollandiae Curia admissio, degente Lugduni Batavorum, et coram testibus infrascriptis, Domini Franciscus Miskolczy et Stephanus Szilagy, domini Hungari studiosi existentes in hac urbe, mihi notario notificati, qui bona fide testabantur ad requisitionem Domini Samuelis Luchtmans, bibliopolae hac in urbe degentis, se attestantes in mense Junio Anni millesimi septingentesimi decimi sexti fuisse Dantisci, et in aedibus Domini Alexandri Ross, et eundem Dominum Alexandrum Ross ipsis attestantibus tradidisse memoriale quoddam, cujus contentum hoc modo incipit:

Memoriale pro Domino Miskolczy et Silagy.  
Dantisci die 17. Junii 1716.

Primo. In coventione nostra Debreczini die 23. Mensis Decembris 1715. fuit conclusum, quod etiam secundum contractum sonat, primo exemplaria numero quatuor millia desiderantur veteris et novi Testamenti, juxta manuscriptum exhibitum, in charta candida et nitida, characterisque sacro huic operi concedentibus etc.

Ex quo patet expressis verbis illud exemplar veteris et novi Testamenti hungarice imprimendi sibi fuisse exhibitum, et ipsum Alexandrum Ross jussisse, ut juxta illud imprimeretur, quod factum est cum omnibus summariis et notis marginalibus eidem adjectis eodem modo, ut in exemplari manuscripto, illud autem ipsum exemplar bona fide observatum fuisse, et dicto Domino Alexandro Ross se exhibuisse.

Ulterius declarabant supra nominati domini attestantes se vidisse, quod praedictus Dominus Alexander Ross praenomatum hoc memoriale subscriperit; idcirco offerebant omne praedictum solenni more confirmare.

Actum Lugduni Batavorum coram Dominis Henrico Snakenburg, gymnasii prorectore<sup>171</sup> et Diderico a Swanenburgh, juris utriusque doctore<sup>172</sup> testibus ad hunc actum requisitis.<sup>173</sup>

<sup>170</sup> A dokumentumon a közjegyző szárazpecsétje található.

<sup>171</sup> Hendrik Snakenburg (1674–1750), Luchtmans egykori tanára a helyi latin iskolában, 1710 és 1740 között az iskola rektorhelyettese; fizetség ellenében 1697/98-tól haláláig Luchtmans házában lakott. Tanári tevékenysége mellett költeményeket is írt, melyekből halála után gyűjteményes kötet is megjelent. Vö. LUNSSINGH SCHEURLEER, 1986–1992, VIb, 613–614, 654.

<sup>172</sup> Dirk van Swanenburgh († 1738 k.) jogász, később Rotterdamban működik. Vö. LUNSSINGH SCHEURLEER, 1986–1992, IV. 609.

<sup>173</sup> A közjegyző által kiadott másolat. Lásd még a következő iratot, mely a másolat díját is tartalmazza. Az ezután álló négy aláírást csak a közjegyző példánya (ELO, NA, ANJS, inv. nr. 1472, 99. sz. irat) tartalmazza.



Franciscus Miskólci, typogr(aphus) Debr(eceninsis)  
Stephanus T. Szilágyi, s(acro)s(anctae) th(eologiae) stud(iosus)  
Henr. Snakenburg  
Dirck Van Swanenburg

Quod attestor<sup>174</sup>

J. Swanenburg  
not(ariu)s pub(licus)

## 11.

### Johannes van Swanenburg leideni közjegyző számlája Samuel Luchtmansnak

(Leiden, 1717. november 4. után)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

Samuel Luchtmans debet aen notaris Swanenb(urgh)

1717	1 Attestatie met de vacatie	f	3–12
	Copia van deselve		1– 4
	Segels bet. <sup>175</sup>	f	<u>1– 2</u>
			5–18

### Fordítása

Samuel Luchtmans tartozik Swanenburgh jegyzőnek

1717	1 tanúsítvány kiszállással	f	3–12 <sup>176</sup>
	Ugyanannak a másolata		1– 4
	Pecsétek fizetve	f	<u>1– 2</u>
			5–18

---

<sup>174</sup> Csak a másolatban.

<sup>175</sup> betaald

<sup>176</sup> Az első oszlop összegei guldenben, a másodikban levők stuiverben értendők.

## 12.

Samuel Luchtmans Miskolczi Ferencnek

(Leiden, 1717. november 11.)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

*Küld neki három példányt a Bibliából, megállapodásuk szerint bekötve, abban a három változatban, amilyenben szerződésük szerint Isten segítségével a többi is el fog készülni. Utasítást adott, hogy a lapok széléből mindenütt a lehető legtöbbet vágják le, de meg kell jegyeznie, hogy az aranyozott kötésű példány nem teljesen az utasításoknak megfelelően készült. Megígéri, hogy a többi ilyen módon készülő példányt különböző és végig aranyozott mintákkal fogják díszíteni. Nagyon kéri, írja meg, hogy a lapszélek így már megfelelőek-e, vagy azok még keskenyebbek legyenek-e, hogy felül vagy a széleken kellene-e ezt megtenni, és hogy a három példány közül melyik tűnik megfelelőbbnek, tekintve hogy egy kicsit különböznek egymástól. Kéri Istent, hogy ezt a kezdeményezést segítse, hogy nevének dicsősége, valamint a hit megszilárdítása érdekében kegyes jóakarattal támogassa, s hogy őket az igaz hittel kapcsolatos érdemeikért munkájuknak és peregrinációjuknak megfelelő, méltó jutalomban részesítse, segítse hazájukba, patrónusaikhoz való szerencsés visszatérésüket. Patrónusaiknak ezúton is ajánlja magát, remélve, hogy mindig szeretettel fognak rá emlékezni.*

Amicissime Domine Miskolczi

Mitto ad te tria exemplaria Sacrae Scripturae Bibliorum, ut inter nos convenerat compacta, tribus illis formis, quibus reliqua juxta contractos nostros Deo benevolente exhibebuntur. Jussimus, ut absunderentur undiquaque margines, quantum fieri commode posset, sed illud annota [!] compactionem deauratam non plane de sententia nostra factam esse; promittimusque nos reliqua exemplaria eodem modo formanda variis et totam super finem impleturis deaurationum stigmatibus esse ornaturus. Illud autem te obnixè rogo, ut mihi rescribas, si margines jam satis commode sese habeant, utrum eas magis decurtari velis, an superne, an ex lateribus et quanam forma ex his tribus, nam singulae parumper differunt, magis arrisura videatur. Porro Deum ter optimum maximumque venarabundus adoro et precor, ut hoc inceptum secundet et tantum opus in nominis sui gloriam et fidei stabilimentum perfectum sanctissima sua benevolentia et gratia prosequatur, vobisque bene de religione vera meritis dignum laboris et peregrinationis praemium retribuatur, et felicem redditum in patriam et ad amplissimos et nobilissimos mecaenates vestros, quibus nos humillime commendatos volumus, procuret, utque mei, tui amantissimi semper memineris, qui gloriol fuisse Amicissime D(omine) M(iskolczi) tibi conjunctissimus et addictissimus S(amuel) L(uchtmans).<sup>177</sup>

11 Nov. 1717.

---

<sup>177</sup> Fogalmazvány.

### 13.

#### Komarómi Mihály és Kátai György elismervénye száz holland gulden átvételéről

(Amszterdam, 1717. november. 8.)

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

*Elismerik, hogy Amszterdamban, 1717. november 8-án Andries Desobry úrtól száz holland guldent vettek fel, amiről két azonos tartalmú elismervényt adtak.*

Anno 1717 8 Novembr(is) Amstelaedami.

Nos infra-scripti, levavimus ex Spectabili ac Generoso Domino Andrea Desobri, florenos Belgicos 100 ·/· centum; et de hac summa dedimus duas quitantias similes.

Michel Comaromi  
Georgius Kátai

A lap szélén más kézzel: C.

### 14.

#### Miskolczi Ferenc elismervénye kétszáz holland gulden átvételéről

(Amszterdam, 1717. november. 9.)

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

*Elismeri, hogy Amszterdamban, 1717. november 9-én Alexander Ross úr megbízásából Andries Desobry úrtól kétszáz holland guldent vett fel, mely összegekről két azonos tartalmú elismervényt adott.*

Amstelodami, Anno 1717, die 9. Novembr(is)

Ego infrascriptus levavi ex commissione Spect(abili) ac Generosi Domini Alexandri Ross a Spect(abili) ac Generoso Domino Andrea Desobri, florenos Nro. 200 (ducentos) Belgicos, et de hac summa dedi duas quitantias similes.

Franciscus Miskólczi  
Ungarus mpr.

A lap szélén más kézzel: B.

## 15.

**Miskolczi Ferenc elismervénye száz rajnai forint átvételéről**

**Bécs, 1717. december 15.**

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

Én infrasriptus, Debreceni Typographus, adom tudtára mindeneknek a' kiknek illik, hogy Tekintetes Nemzetes Balku Mihály Uramtól ó kegyelmétől vettem fel Nemz(etes) Lévai István Uram rendelése szerint száz Német forintokat, (id est flor(enos) Rhen(enses) Nro. 100) útazásomra, az melly megnevezett summáról adom ezen subscriptionmal és pecsétemmel megerössítettett quientantiámat. Viennae, die 15 xbr(is) 1717.

Miskólczi Ferencz  
mp.

Balku Mihály feljegyzése:

Obige hundert gulden seind mir von dem H(ernn) Fleischacker<sup>178</sup> in Presburg richtig bezahlt worden. Wienn den 17. Decem(bris) 1717.

Mich. Balku v(on) Hatház<sup>179</sup>  
mpr.

## 16.

**Komáromi Csipkés György debreceni főbíró Samuel Luchtmansnak**

**(Debrecen, 1718. január 5.)**

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574.

*Miskolczi Ferenc Isten kegyelméből hazatért és bemutatta a három példányt, melyek a Bibliára vonatkozó szerződés szerinti [háromféle] kötésben készültek. A kötetek igen csinosan és dicséretesen lettek elkészítve. Ami a hátralevő példányok kötését illeti, tetszésüket az nyerné el a leginkább, ha a margón szélteben és hosszában is megfelelő helykihagyással készítenének el minden kötetet úgy, ahogy az elküldött nemesebb és aranyozott példánynál van, hogy az elhasználódott köteteket megfelelő és alkalmas módon lehessen [újra] összeállítani. Semmi kétségük nincs afelől, hogy a címzett munkáját ígérete szerint a legnagyobb gondossággal, elvárásaiknak megfelelően és Isten dicsőségére fogja elvégezni. Munkája Isten*

<sup>178</sup> Kiletét nem sikerült megállapítani.

<sup>179</sup> A bécsi erdélyi udvari kancellári tisztviselője.

*számára kedves, a meggyötört magyar egyházak és dicséretes neve fennmaradása számára is hasznos ügyet szolgál, ezért kéri, hogy siettedesse a megkezdett munka befejezését, hogy [a kész példányokat] minél gyorsabban el lehessen szállítani.*

Spectabilis Domine  
Domine Colendissime

Egregius Dominus Franciscus Miskolczy Deo juvante redux repraesentavit tria exemplaria Sacri Codicis Bibliorum juxta tenorem contractus compacta. Quae quidem Sacra Biblia satis nitide et laudabiliter sunt excusa. Quod spectat reliquorum exemplarium compactionem, nobis maxime placebit, si cum competenti spacio marginali in longitudine et latitudine, sicut est in transmissio deaurato nobilioris speciei exemplari, omnia compingantur, ut per usum detrita consequenter etiam commodius compingi possint. Nulli dubitantes, quin Praetitulata Dominatio Vestra juxta humanissimam promissionem suam negotium omne ad animi nostri sententiam et emolum[entum] gloriae Dei accuratissime sit applaudaturus. Factura in eo etiam rem Deo gratam et afflictis ecclesiis Hungaricis proficuum aeternitatisque sui laudabilis nominis deservituram. Dum itaque humanissime eandem rogo, dignetur admaturare finem suscepti operis sacri, ut eo ocyus devehit possint. Spectabilem Dominationem Vestram divinae protectione recommendo et semper maneo

Spectabilis Vestrae obligatissimus servus

Georgius C. Comaromi  
judex regiae civitatis Debreczen(iensis)

Debreczen, 5. Jan(uarii) 1718.

Kívül: Voet. Elementar.<sup>180</sup>

112:44

59:47

171:11<sup>181</sup>

---

<sup>180</sup> Feltehetőleg Johannes Voet (1647–1713) leideni jogászprofesszor *Elementa juris secundum ordinem Institutionum Justiniani in usum domesticae exercitationis digesta* című műve (első kiadása 1703, Hága–Leiden, második kiadása: 1705, Leiden, harmadik kiadás: Leiden, 1712), amit ugyan nem Luchtmans adott ki, de Komáromi Csipkés főbíróként joggal kérhetett tőle.

<sup>181</sup> Luchtmans ismeretlen vonatkozású számitása.

## 17.

Miskolczi Ferenc Samuel Luchtmansnak

(Debrecen, 1718. január 13.)

UBA, BC, AFL, inv. nr. 574

*Sok kellemetlenség után folyó hó 4. napjának estéjén épségben megérkezett Debrecenbe, ahol, miután köszöntötte patrónusait és családját, első teljesítendő kötelezettségeként megmutatta nekik a köteteket. Mivel a kötések közül a patrónusoknak kettő tetszik, egy viszont, mégpedig a harmadik nem, ezért ha szükség esetén más kötésmódra lenne szükség, akkor az a kötés tetszik nekik leginkább, amelyiknél a margó mindkét részen szélesebb és a metszés aranyozott; tudomása szerint nevezett patrónusok az ezzel kapcsolatos véleményükről a korábbi postával már értesítették is a címzettet.*

*Bár utazása során a barométerrel és a termométerrel szeretett volna a legtöbbet foglalkozni, kikötés előtt mégsem vette kézbe azokat, ennek ellenére mindkettő elromlott. A barométer üvegcsöve, melyben a higany volt, a végén, vagyis a felső csúcsán, eltört, a higany pedig kifolyt belőle. A termométer vékony csöve (amiben a folyadék van), amit nem győz eléggé csodálni, épségben maradt, noha a fej vagy az üveggolyó, minthogy finom és papírvastagságú anyagból készült, eltört, a folyadék pedig kifolyt belőle. E leveléhez csatolt egy másik, Musschenbruch úrhoz címzett levelet, melyben azzal kapcsolatban kér tőle tanácsot, hogy a barométer csövébe a higanyból mennyit kell tölteni, kérve, hogy továbbítsa azt Mussenbruch úrnak.*

*Üdvözlí a De Sobri urakat, valamint Boxe asszonyt is szeretettel együtt, és az egész nyomdát. E levelével, valamint patrónusainak a korábbi postával elküldött levelével kapcsolatban a lehető legrövidebb időn belül értesítést kér. Csatolja az Alexander Ross úrnak Danzigba szóló üzenetet és továbbítását kéri.*

Debrecini, 13 Januar(ii) 1718.

Nobilissime ac Generose Domine!

Mihi colendissime.

Ex divina speciali gratia, post diurnas et nocturnas incommoditates et fatigia, tempore brumali, diei nempe 4tae currentis vespera Debrecinum sanus appuli, ubi postquam per illustres dominos patronos (ac meam universam familiam) salvos et incolumes salutassem, cum iisdemque specimina codicum in prima inserviendi obligatione communicassem, Divinae Majestati, in absolute operationis, infirmitate nostra mediante, nomen suum glorificantis, laudibus datis, nos et Praetitulatarum Dominationum Vestrarum industriam, cum honore, quo par erat, receperunt, ac dictae Divinae Majestati recomendarunt. Cum autem altefatis dominis patronis nostris compactio speciminum utraque placeat, tamen singula ternas compactiones habere nequeant;

idcirco, in casu necessitatis alias desiderandae compactionis ratione, ea, cujus margo utrobique latior ac scisura deaurata est, compactio prae aliis placet; super quibus praedictos patronos opinionem suam antecedenti posta cum Dominationibus Vestris communicasse compertum habeo.<sup>182</sup>

Quamvis autem occasione itinerationis nil curiosius, quam baro-metrum cum thermo-metro procurare satagissem, nec unquam ante dies appulsionis manus admovissem; tamen aliis damnificationibus semotis tubus baro-metri vitreus, argenti vivi vel mercurii conservationi praeparatus in fine vel cusptide superiori non transversim sed ad latus, instar mediae glandis (in una tantum frustricula, eaque praesente) ruptus omne, quantum habebat argentum vivum, amisit. Thermo-metri autem tubo isto subtili (liquore-quoque retento), quod satis mirari non possum, salvo permanente caput vel sphaera vitrea, ut erat ex subtilissima papyraceae crassitudinis materia, rupta, perinde suum liquorem amisit. Quocirca literas meas, in quibus de certa argenta vivi, tubo baro-metri infundendi mensura notificari cupio, ad Nobilissimum Dominum Musschenbruch<sup>183</sup> datas,<sup>184</sup> praesentibus accludendas ac omni meliori modo recomendandas esse duxi, quatenus sine mora cum eodem communicare ac eundem, ut me de rogatis notificet, inducere Nobilissima Dominatio Vestra dignabitur, benevolentiam ejusdem Dominationis Vestrae sempiternis obligationibus demereri non praetermittam.

Nobilissimos Dominos De Sobri,<sup>185</sup> patronos meos perpetua officiorum memoria recolendos humilime, Dominam item Boxianam<sup>186</sup> cum sibi dilectis ac universa officina typographica humanissime saluto ac foeliciter valere desidero. De praesentibus meis ac dominorum patronorum nostrorum antecedenti posta expeditis literis rite receptis prima post harum perceptionem posta me certiozem reddere; acclusam item communicationem Magnifico Domino Alexandro Ross Dantiscum quocitius transponere Dominatio Vestra ne dedignetur; quibus me solitis Dominationis Vestrae favoribus enixe recommendo, perseverans Nobilissimae ac Generosae Dominationis Vestrae

Servus humilimus

Franciscus Miskólczi,  
typogr(aphus) Debrecinensis.

<sup>182</sup> Nyilván azonos Komáromi Csipkés György főbíró Luchtmansnak írt levelével (lásd az előző iratot).

<sup>183</sup> Jan van Musschenbroek (1687–1748), a híres, fizikai kísérleti eszközöket gyártó leideni dinasztia tagja. Luchtmans apja, Jordaan – Samuelhez hasonlóan – Van Musschenbroek lányt vett feleségül. E kapcsolat mellett Miskólczi és Van Musschenbroek megismerkedéséhez az is hozzájárulhatott, hogy az utóbbi műhelye Luchtmans háza közelében volt.

<sup>184</sup> Ennek szövege nem ismert.

<sup>185</sup> Andries és Jaques Desobry.

<sup>186</sup> Anna Smeltzing, Huybert van de Boxe özvegye, az ő nyomdájában készült a Biblia.

## 18.

Ifj. Alexander Ross jegyzéke a Hollandiából beérkező  
első szállítmány tartalmáról

(Debrecen, 1719. január 3.)

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

*Megjegyzzi, hogy a nyolcadik ládában a Biblia két olyan példánya van, amelyek közül az egyiknek a szövegében, a másiknak a nyomásában javításokat tettek a korrektorok, s az összes többi példányt ezek alapján nyomták. Ezeket a példányokat szintén meg kell majd találni az elszámolásakor a felsorolt tizenkét ládában. Ugyanígy azt a kétezer-kilencszáztizenöt Bibliát is, melyeknek végén az utasításnak és szerződésüknek megfelelően, a nyomtatott zsolttárok is megtalálhatók.*

## Specificatio librorum Sacrae Bibliae in Hungarica lingua modo adferendum

No.		Deauratae	Gallica impressio	Simplici albo pargamen [!]
1mo	In ea cista invenientur	20	100	122
2do	In ea cista sunt	20	100	125
3tio	sunt	20	100	125
4to	sunt	20	100	126
5to	sunt	20	100	125
6to	sunt	20	100	126
7mo	sunt	20	100	127
8vo	sunt	20	100	122

Notandum in ista cista sunt duo exemplaria Bibliae, una in scriptis altera impressa, ad quorum instar omnes libri domini correctores curarunt facere.

9mo	sunt	20	50	176
10ma	sunt	20	70	155
11ma	sunt	--	30	226
12ma	sunt	--	30	180
In summa	invenientur	200	980	1735

Quos numeros insimul computando inveniri debentur in istis duodecim cistis. Insimul duo millia nongenti decem et quinque Bibliarum cum Psalmis in fine impressa juxta jussum et conventionem nostram. Quam specificationem tradendo pro informatione subscribo. Datum Debreczini die 3. Januarii Anno 1719.

Alexander Ross Junior mpr.



19.

**Ifj. Alexander Ross elismervénye ezer rajnai forint felvételéről**

**(Eperjes, 1719. január 5.)**

MNL HBML, IV. A. 1021/b, No. 1084

*Elismeri, hogy a Bibliával kapcsolatos esedékes részletként Debrecen szabad királyi város tanácsától átvett ezer rajnai forintot, melynek kézhez vételét e nyugtatvánnyal igazolja.*

Recognosco praesentibus recepisse a Spectabili et Amplissimo Senatui Regiae ac Liberae Civitatis Debreczen summam imperialium mille, scio R(henenses) f(lorenos) 1000.- et hoc ad rationem summae provenientis pro Sacris Bibliis. Ideo de receptione hanc quietationem propria manu subscribo.

Debreczini die 5 Januarii Anno 1719.

Alexander Ross Junior mpr.  
Ung(aricales) f(lorenos) 2400.

## Rövidítések, forrás- és irodalomjegyzék

DRKN, MFN	Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Miskolci Csulyak Ferenc naplója, R 684
ELO	Erfgoed Leiden en omstreken, Leiden
ABG	Archief Boekverkopersgilde
DTB	Doop-, trouw- en begraafboeken
NA, AJS	Notarieel Archief, Archief van notaris Johannes van Swanenburg
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar megyei Levéltára, Debrecen
IV. A. 1021/b	Debrecen város titkos levéltárának iratai, Különböző iratok gyűjteménye
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest,
A 39	Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta particularia
P 658	Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés
STA, NT, ASD	Stadsarchief Amsterdam, Notariële archieven, Archief van notaris Salamon Dorper
UBA, BC, AFL	Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, Archief van de firma Luchtmans
UL, ASF	Universiteit Leiden, Archief Senaat en Faculiteiten, Universiteitsbibliotheek Leiden, Bijzondere Collecties

\*

BOZZAY 2009	BOZZAY Réka: <i>Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden, 1595–1796</i> , Budapest, 2009. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Új sorozat, 8.)
BOZZAY–LADÁNYI 2007	BOZZAY Réka–LADÁNYI Sándor: <i>Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918</i> , Budapest, 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15.)

- BUJTÁS  
2010  
BUJTÁS László Zsigmond: *Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684–1686)*, In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 8. (2010), 57–95.
- CSÜRÖS  
1911  
CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*, Debrecen, 1911.
- DOBSON  
2000  
DOBSON, David: *Scots in Poland, Russia and the Baltic States, 1550–1850*, Baltimore, 2000.
- DÚZS  
1885  
DÚZS Sándor: *Hogyan utazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus*, In: *Protestáns Új Képes Naptár*, 31. (1885) 44–59.
- EEGHEN  
1960–1978  
EEGHEN, I. H. van: *De Amsterdamse boekhandel, 1680–1725*, I–V, Amsterdam, 1960–1978.
- FEKETE  
2008  
FEKETE Csaba: *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés)*, In: *Magyar Könyvszemle*, 124. (2008) 4. sz., 439–442.
- FORGÓ  
2017  
FORGÓ András: *Bibliaégetés Egerben? Néhány gondolat Komáromi Csipkés György Bibliájának sorsáról*, In: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya et al. Budapest, 2017, 152–159. (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17.)
- FÖLDVÁRY  
1891  
FÖLDVÁRY László: *Komáromi Csipkés György és Bibliája*, In: *Protestáns Szemle*, 3. (1891), 315–335, 515–531.
- GOINGA  
2005  
GOINGA, Hannie van: *Schaduwbeelden. Vrouwen in het boekenvak in de vroegmoderne tijd: een nieuw terrein van onderzoek*, In: *Jaarboek de Nederlandse boekgeschiedenis*, 12. (2005), 13–28.
- GRUYS–WOLF  
1989  
GRUYS, J. A.–WOLF, C. de: *Thesaurus 1473–1800. Nederlandse boekdruckers en boekverkopers. Met plaatsen en jaren van werkzaamheid / Dutch printers and booksellers. With places and years of activity*, Nieuwkoop, 1989.

- HERPAY  
1929  
HERPAY Gábor: *A debreczeni református ispotály története, 1529–1929*, Debrecen, 1929.
- HOFTIJZER  
2001  
HOFTIJZER P. G.: *Women in the Early-Modern Dutch Book Trade*, In: *Writing the History of Women's Writing: Toward an International Approach*, ed. Susan van DIJK et al., Amsterdam, 2001, 211–222.
- JAKÓ  
1974  
*Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, közléteszi JAKÓ Zsigmond, Bukarest, 1974.
- KOMÁROMI CSIPKÉS  
2000  
*Magyar Biblia Avagy az Ó és Új Testamentom könyveiből álló teljes Szent Írás a Magyar Nyelven. Mellyet A Sidó Cháldeai és Görög nyelvekből Magyar nyelvre fordított és minden rész közönséges Summáját és részeit meg-mutatató marginalis jegyzésekkel meg-világosított: Comáromi C. György S. I. M. D. és D. P. M.DC.LXXXV Esztendőben.* (RMK I. 1336.) Hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában. Debrecen, 2000. (Nemzetközi Theologiai Könyv, 45.)
- LAMPE  
1728  
LAMPE, Friedrich Adolf[–DEBRECZENI EMBER Pál]: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728.
- LUNSINGH SCHEURLEER  
1986–1992  
LUNSINGH SCHEURLEER, Th. H., WILLEMIJN FOCK, C., DISSEL, A. J. van: *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. I–VI., Leiden, 1986–1992.
- MARGÓCSY  
2008  
MARGÓCSY Dániel: *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben – tipográfiai szempontból*, In: *Magyar Könyvszemle*, 124. (2008) 1. sz., 15–26.
- MÁRKUS  
1990  
MÁRKUS Mihály: *Komáromi Csipkés György. Egyháztörténeti értekezés*, Budapest, 1990.
- MONOK  
2003  
MONOK István: *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány*, In: *Vándorutak – Műzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, szerk. VIGA Gyula, HOLLÓ Szilvia Andrea, Cs. SCHWALM Edit, Budapest, 2003, 553–558.

RMKI

*Régi Magyar Könyvtár. I. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, írta SZABÓ Károly, Budapest, 1879.

S. SZABÓ

1926

S. SZABÓ József: *A Debreceni Református Kollégium tanárai és kiválóbb növendékei, 1549–1925*, Debrecen, 1926.

SZÉLL

1890

SZÉLL Farkas: *Ujabb adalék a Komáromi Csipkés György Bibliájához*, In: *Magyar Könyvszemle*, 15. (1890) 1–2. sz., 136–145.

SZIMONIDESZ

1940

SZIMONIDESZ Lajos: *A „debreceni biblia” sorsa*, In: *Magyar Könyvszemle*, 64. (1940), 236–241.

SZIMONIDESZ

1945

SZIMONIDESZ Lajos: *A „Debreceni Biblia” viszontagságai és elnyomása*, In: *Egyháztörténet*, 3. (1945) 65–91.

SZÜCS

1871

SZÜCS István: *Szabad királyi Debrecen város történelme*, III. Debrecen, 1871.

TREE

1981

*A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. A Tiszáninneni Református Egyházkerület Elnöksége, Budapest, 1981.

VEEN

2008/1.

VEEN, Sytze van der: *Brill – 325 jaar uitgeven voor de wetenschap*. Met bijdragen van Paul DIJSTELBERGE, Mirte D. GROSKAMP, Kasper van OMMEN, Leiden–Boston, 2008.

VEEN

2008/2.

VEEN, Sytze van der: *Brill – 325 years of scholarly publishing*, contributions by Paul DIJSTELBERGE, Mirte D. GROSKAMP, Kasper van OMMEN, Leiden–Boston, 2008.

VEEN

2008/3.

VEEN, Sytze van der: *De Leidse boekhandelaars Luchtmans: gedegen verlichting, 1683–1848*, In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 31. (2008), 18–31.

WARDENAAR

1801

*Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's Beschrijving der boekdrukkunst (1801)*, tekstverzorging, inleiding en aantekeningen door Frans A. JANSSEN, Haarlem, 1982.

- WATSON  
1904
- WATSON, W. J.: *Place-names of Ross and Cromarty*, Edinburgh, 1904.
- WILSON  
1941
- WILSON, Charles: *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1941.
- ZOLTAI  
1906
- ZOLTAI Lajos: *A debreceni biblia költségei*, In: *Debreceni Protestáns Lap*, 26. (1906), 262–263, 294–295, 313–315.
- ZOVÁNYI  
1977
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, 1977.<sup>3</sup>